

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Usuteaduskond

Kaire Puumets-Sõber

EESTI EVANGEELNE LUTERLIK KIRIK

1970. AASTATEL

Magistritöö

Juhendaja prof Riho Altnurme

Tartu 2017

SISUKORD

Lühendid	4
1. Sissejuhatus	
1.1. Teema valik ja püstitus	5
1.2. Töö eesmärk	6
1.3. Teema senine uuritus	6
1.4. Metoodika	8
1.5. Allikad ja kirjandus	8
1.6. Töös ette tulnud raskused	9
1.7. Struktuur	10
1.8. Ajalooline ülevaade EELK tegevusest nõukogude perioodil enne 1970. aastat	11
2. Kiriku juhtimine ja majanduslik olukord	
2.1. Kiriku juhtimine	15
2.2. EELK õpetajate informatsioonipäevad	17
2.3. Peapiiskopid	18
2.3.1. Peapiiskop Alfred Tooming	19
2.3.2. Peapiiskop Edgar Hark	22
2.4. Konsistooriumi liikmed	27
2.5. Kiriku majanduslik olukord	29
2.5.1. Töötasud	31
2.5.2. Pensionid	34
2.6. Koguduste finantskontrolli kampaania ja kirikuõpetajate õiguste piiramine	35
2.7. Usukoondiste põhimäärus	38
2.8. EELK uue põhikirja ettevalmistused	42
2.9. Kirikuvargused ja raudkapikampaania	44

3. Koguduste sulgemine	
3.1. Hanila koguduse sulgemine 1970.....	47
3.2. Karula koguduse sulgemine 1972.....	48
3.3. Rakke koguduse sulgemine 1975.....	51
4. Vaimulik elu ja haridustegevus	
4.1. Kiriklikud talitused.....	53
4.1.1. Kiriklike talituste arvu vähenemine ja konkurents teiste konfessioonidega.....	53
4.1.2. Ristimine ja konfirmatsioon.....	55
4.1.3. Armulaud.....	57
4.1.4. Matused.....	62
4.2. Poliitilised pühad.....	64
4.3. Jõulud.....	66
4.4. Jumalateenistuse kord ja agendakomisjoni tegevus.....	68
4.5. Piiblitõlke ettevalmistamine.....	78
4.6. Tööjõuprobleem ja Usuteaduse Instituut.....	82
4.7. EELK kirjastamistegevus ja ettevalmistused oma ajakirja väljaandmiseks.....	88
Kokkuvõte.....	90
Allikad ja kirjandus.....	93
Estonian Evangelical Lutheran Church in the 1970s. Summary.....	104
Lisa 1. Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude infokoosolekute hommikuste sessioonide ettekannete nimekiri 1970–1973.....	107
Lisa 2. 1970. aastal toimunud EELK õpetajate informatsioonipäevade kava.....	108
Lisa 3. EELK liikmete ja ametitalituste ning sündide ja surmade statistika 1970–1980.....	109
Lisa 4. Konsistooriumi tulud ja kulud aastatel 1971–1978.....	109
Lisa 5. Tallinna kogudustes toimunud ametitalituste statistika 1975–1980.....	110

LÜHENDID

EELK – Eesti Evangeelne Luterlik Kirik

EELKKA – Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi Arhiiv

EKBL – Eesti Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Liit

EKP KK – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

ELK – Evangeeliumi Luteriusu Kirik

ENSV – Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik

ERA – Eesti Riigiarhiiv

ERR – Eesti Rahvusringhääling

Kd – köide

KGB – Riiklik Julgeoleku Komitee (Комитет Государственной Безопасности)

Koost – koostaja

MN – Ministrite Nõukogu

NSVL – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit

Peatoim – peatoimetaja

ptk – peatükk

Rbl – rubla

Toim – toimetaja

TSN TK – Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee

UI – Usuteaduse Instituut

UT – Uus Testament

VEKSA – Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühing

VNFSV – Venemaa Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik

vt – vaata

VT – Vana Testament

ÜRO – Ühinenud Rahvaste Organisatsioon

1. SISSEJUHATUS

1.1. Teema valik ja püstitus

1970. aastad olid EELK ajaloos madalseisu aeg: 1970. aastaks oli kiriku annetajaliikmete arv langenud esmakordselt alla 100 000 inimese ning koguduste hääbumine jätkus kogu järgneva kümnendi, jõudes suurima languseni 1978. aastal, mil 142-st kogudusest enam kui 50-s ei toimunud ühtki ristimis-, konfirmatsiooni- ega laulatustalitust ning vaid paarikümnes koguduses oli ristituid ja konfirmeerituid üle 20. Languse tingis ühelt poolt usklike madal staatus ühiskonnas ja eelmistel aastakümnetel alanud ateistlik kampaania, teisalt koguduseliikmete ja vaimulike vananemine ning sellega kaasnenud tööjõunappus, mille tõttu polnud umbes kolmandikul kogudustest oma õpetajat.¹ Samas toimus EELK-s 1970. aastatel rida muutusi: agenda keelelise kaasajastamise katsed uuendasid jumalateenistuse korda, taas alustas tööd piiblitõlkekomisjon, 1976 kutsuti kokku ka lauluraamatukomisjon.

Mõõnale järgnenud uus tõus algas hiilimisi juba 1980. aastate alguses ja pidi paratamatult olema mõjutatud eelnenud aastakümne sündmustest. Selleks, et mõista täielikult EELK arengut 20. sajandi kogu viimasel veerandil, on hädavajalik omada tervikpilti ka 1970. aastate kirikuelust, mis seni on olnud Eesti kirikuloos väheuuritud valdkond.

Käesolev uurimus keskendub eeskätt vaadeldaval perioodil kirikut kui tervikut mõjutanud siseriiklikele protsessidele, kiriku juhtkonna tegevusele ning riigi religioonipoliitika mõjudele. Vaatluse alt on töö piiratud mahu tõttu välja jäänud kiriku välissuhted, oikumeeniline, mitteametlik (nt noortetöö) ja dissidentlik tegevus, mille kohta on seni ilmunud kõige rohkem uurimusi ja mälestusi. Samuti on vähe ja

¹ Kiivit, Jaan. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku olukorrast aastal 1989 (koos tagasivaatega lähiminevikku). I–III osa. – Eesti Kirik: Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku häälekandja. Toronto, 1990, 3, 111-116; 4, 183-188; 1991, 1, 19-23.

ühikülgselt käsitletud EELK Usuteaduse Instituudiga seonduvat, sest UI arhiiv on uurijatele praegu suletud. Ehkki uurimus on piiritletud aastatega 1970–1979, on seatud ajalist raami töö terviklikkuse huvides kohati ületatud ja puudutatud ka paari eelneva ja järgneva aasta sündmusi sedavõrd kui see on vajalik toimumust tervikpildi saamiseks. Teema valik on seotud uurija kui EELK liikme isikliku huviga oma kiriku lähiajaloo vastu.

1.2. Töö eesmärk

Uurimuse eesmärk on anda võimalikult terviklik ülevaade EELK tegevusest ja seda mõjutanud protsessidest 1970. aastatel, jättes vaatluse alt välja kiriku oikumeenilised ja välissuhted ning mitteformaalse tegevuse, ning hinnata toimunud protsesside mõju kiriku käekäigule.

Magistritöö kesksed küsimused on:

- 1) Mil määral mõjutas EELK seisundit vaadeldaval aastakümnel Nõukogude Liidu religioonipoliitika ja mil määral kiriku enda siseprobleemid ja/või juhtimisvead?
- 2) Kuidas on toonased muutused kujundanud EELK edasist arengut ja tänast nägu?

1.3. Teema senine uuritus

Ehkki säilinud on piisavalt arhiivimaterjale, ei ole 1970. aastaid EELK ajaloos kuigi põhjalikult uuritud, vaid vaadeldud enamasti mõnd pikemat ajaperioodi või eriküsimust käsitlevate uurimuste raames. EELK positsiooni ühiskonnas 1970. aastatel käsitlevad muuhulgas Jaanus Plaadi uurimus „Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal“² ja mõnevõrra ka Toomas Pauli essee „Leeri

² Plaad, Jaanus. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal. Tartu, Eesti Rahva Muuseum, 2001.

likvideerimise lugu³ ning Lea Altnurme doktoritöö „Kristlusest oma usuni“⁴, oikumeenilisi ja välissuhteid ning mitteformaalset tegevust kogumikus „Eesti oikumeenia lugu“ peatükid „Luterliku kiriku oikumeenilised suhted“⁵ ja „Interkonfessionaalsed sõpruskonnad Eestis 1970. ja 1980. aastatel“⁶; 1978. aastal toimunud peapiiskopi valimisi Riho Altnurme artikkel „Parim kirikujuht on endine sõjamees“⁷; kiriku ja riigi vahekorda Atko R Emmeli doktoritöö „Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus“⁸; Usuteaduse Instituudi tegevust Kristjan Luhametsa bakalaureusetöö „EELK Usuteaduse Instituut 1946–1991“⁹, vaimulike sidemeid riikliku julgeolekukomiteega Indrek Jürjo uurimus „Pagulus ja nõukogude Eesti“¹⁰; kõrgkiriklike elementide ilmumist luterlikku jumalateenistusse Riho Saardi teadusartikkel „Katoliiklik vagadusvool 1970. ja 1980. aastate Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus“¹¹; kirikuga seotud mitteformaalset tegevust ja kiriku rolli 1970. aastate vastukultuuris Priit Rannuti ja Tarmo Soomere kirjutised kogumikus „Usk vabadusse“¹²; taastunud kontakte baltisaksa pastoritega mälestusteraamat „Burchard Lieberg – Jumala seikleja“¹³.

³ Paul, Toomas. Leeri likvideerimise lugu. – Kirik keset küla. Tartu, Ilmamaa, 2003, 187-207.

⁴ Altnurme, Lea. Kristlusest oma usuni: uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi teisel poolel. Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 9. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.

⁵ Kaldur, Peeter; Kurg, Ingmar; Altnurme, Riho. Luterliku kiriku oikumeenilised suhted. – Eesti oikumeenia lugu. Peatoim Altnurme, Riho. Tartu/Tallinn, 2009.

⁶ Altnurme, Lea. Interkonfessionaalsed sõpruskonnad Eestis 1970. ja 1980. aastatel. – Eesti oikumeenia lugu, 177-206.

⁷ Altnurme, Riho. Parim kirikujuht on endine sõjamees.

⁸ R Emmel, Atko. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990: tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus. Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 24. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.

⁹ Luhamets, Kristjan. EELK Usuteaduse Instituut 1946–1991. Juhendaja Altnurme, Riho. Bakalaureusetöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2005.

¹⁰ Jürjo, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, Umara, 1996.

¹¹ Saard, Riho. Katoliiklik vagadusvool 1970. ja 1980. aastate eesti evangeelses luterlikus kirikus. Usuteaduslik Ajakiri nr 1, 2012, 36-62.

¹² Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2011.

¹³ Burchard Lieberg – Jumala seikleja: mälestusteraamat 100. sünnipäevaks. Erlangen, Marin-Luther-Verlag, 2014.

1.4. Metoodika

Töö on teostatud kvalitatiivse uurimusena ajaloolisel meetodil, allikaid kriitiliselt analüüsid ja toimunud sündmusi nende põhjal rekonstrueerides. Samuti on protsesside paremaks mõistmiseks analüüsitud statistikat. Teema vähese uurituse tõttu on kasutatud eeskätt arhiiviallikaid, märksa vähem on viidatud varasematele uurimustele. Mõne probleemi täpsustamiseks on pöördutud kommentaari saamiseks uuritava perioodil EELK-s töötanud vaimulike poole.

Kuna väga suur osa kogutud informatsioonist on pärit koosolekute protokollidest, tuli arvestada sellega, et protokollija võis eksida või olulisi nüansse kõneldust tähelepanuta jätta. Seetõttu on püütud nii palju kui võimalik võrrelda erinevaid samast perioodist pärit allikaid, et veenduda info täpsuses. Kõige paremat võimalust selleks pakkusid samal aastal toimunud praostkondade sinodite protokollid. Kuna konsistoriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekute protokolle aastatest 1973–1979 konsistoriumi arhiivis ei ole, v.a üks protokoll septembrist 1977, sai seda perioodi uurida peamiselt peapiiskoppide kirjavahetuse, praostkondade sinodite ja õpetajate koosolekute protokollide ning usuasjade voliniku kirjade, aruannete ja muude dokumentide põhjal, kogudes neist kildhaaval fakte, mida ühendada tervikpildiks, täpsustades küsitavusi sel perioodil kirikus töötanud vaimulikega.

1.5. Allikad ja kirjandus

Uurimus põhineb peamiselt EELK Konsistoriumi arhiivi ja Rahvusarhiivi fondis R-1989 asuva usuasjade voliniku arhiivi allikatel. EELK arhiivis oli võimalik kogu vaadeldava perioodi ulatuses tutvuda peapiiskoppide kirjavahetuse, konsistoriumi koosolekute protokollide ja praostkondade kirjavahetusega, mis sisaldab sinodite ja praostkonna õpetajate informatsioonikoosolekute protokolle. Suurepärase ülevaate aastatest 1968–1973 andsid konsistoriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekute protokollid, pakkudes erakordselt üksikasjalikku ülevaadet kirikus sel perioodil päevakorras olnud teemadest ja agenda keelelise uuendamise

protsessist, kuid kahjuks katkevad need ootamatult 1973. aasta kevadel – vaid üks protokoll on lisatud veel septembris 1977. Samuti on auk EELK agendakomisjoni koosolekute protokollide ära kirjade kaustas, mis on dateeritud 1970–1988, kuid ei sisalda ühtki dokumenti aastatest 1971–1976, ning konsistooriumi ringkirjade kaustas, kust taas puuduvad kirjad aastatest 1973–1977. Suure tõenäosusega on kadunud dokumendid voliniku korraldusel arhiivist ära viidud juba 1977. aastal¹⁴ ning seega ilmselt jäädavalt kadunud, samas peaks ringkirjade kogu olema küllaltki lihtne taastada, sest samad kirjad on arvatavasti säilinud koguduste arhiivides. Ka agendakomisjoni koosoleku protokollidest on ehk kuskil veel vähemalt üks eksemplar, sest EELK arhiivi kaustas on hoitud vaid ära kirju.

Kiriku ja usuasjade voliniku kirjavahetus on olemas nii EELK kui ka Rahvusarhiivis, kuid märksa rikkalikumat infot sisaldasid Rahvusarhiivis asuvad voliniku Moskvasse Usuasjade Nõukogule saadetud aruanded ja kirjad ning kirjavahetus mitmesuguste ametiasutustega.

Varasematest uurimustest, millele on viidatud käesolevas töös küll vähe, kuid vajalike taustateadmiste omandamiseks kasutatud palju, olid kõige olulisemad juba eespool nimetatud artiklid kogumikust „Eesti oikumeenia lugu“, Atko Remmeli doktoritöö, Riho Saardi uurimus katoliiklikust vagadusvoolust ja Kristjan Luhametsa bakalaureusetöö.

1.6. Töös ette tulnud raskused

Suurimaks raskuseks oli töö piiratud mahu tõttu otsustamine, millistele valdkondadele keskenduda ja mida kõrvale jätta. Mitmeid arenguid oleks olnud lihtsam mõista, kui töö esimeses etapis oleks uuritud perioodil toimunud protsesse kogu ühiskonnas ja omandatud terviklik ülevaade kiriku mitteformaalsest tegevusest. Viimane oleks

¹⁴ ERA.R-1989.1.190 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии. L. Piibu kiri B. Varkkile, 30.08.1977, 25; 1977. aastal arhiivist säilikutte ära viimist pealt näinud E. Naameri suuline teade K. Puumets-Sõbrale, 17.04.2017.

väheste olemasolevate allikate tõttu eeldanud toonases kirikuelus osalenute küsitlemist üldistuseks piisavalt esindusliku valimiga, mis töö mahtu arvestades poleks olnud otstarbekas.

Mitmel juhul tekitas raskusi samal perioodil koostatud praostkondade sinodite protokollide vähene kattuvus, mis pani kahtlema nende usaldusväarsuses. Seetõttu polnud võimalik kõiki protokollides sisalduvaid väiteid esitada kindlate faktidena ja teha nende põhjal lõplikke järeldusi.

Uurija pettumuseks ei võimaldatud talle ligipääsu EELK Usuteaduse Instituudi arhiivile, mille tõttu ei olnud võimalik uurida instituudi tegevust algselt kavandatud mahus.

1.7. Struktuur

Töö koosneb sissejuhatusest ja kolmest peatükist, mis jagunevad erinevaid kitsamaid valdkondi käsitlevateks alapeatükkideks. Esimene peatükk keskendub kiriku juhtimisele ja majanduslikule olukorrale, selles on tutvustatud perioodil kiriku eesotsas olnud peapiiskoppe ja konsistoriumi liikmeid, vaadeldud kiriku materiaalseid võimalusi; riigi katseid sundida kirikut vastu võtma uut põhikirja, mis oleks piiranud kirikuõpetajate õigusi ja eemaldanud nad koguduste juhatustest; kiriku ja vaimulike reaktsioone 1977 kinnitatud usukoondiste põhimäärusele ning kogu aastakümne kestnud kirikuvarguste lainet.

Teine peatükk uurib põhjusi, miks suleti 1970. aastatel Hanila, Karula ja Rakke kogudused. Kolmas peatükk on pühendatud EELK vaimulikule ja hariduselule, keskendudes perioodil toimunud liturgilistele uuendustele, agenda- ja piiblitõlkekomisjoni tööle, kirikus valitsenud tööjõuprobleemile ja Usuteaduse Instituudi võimalustele seda leevendada ning kiriku kirjastamistegevusele, sh ettevalmistustele EELK ajakirja väljaandmiseks. Magistritöö lõpeb uurija järeldusi sisaldava kokkuvõttega.

1.8. Ajalooline ülevaade EELK tegevusest nõukogude perioodil enne 1970. aastat

1940. aastad olid EELK-le kaotusterohked. Baltisakslaste ja eestirootslaste ümberasumise tõttu oli kirik 1939–1944. aastatel kaotanud 27 000 kiriku liiget, 17 kogudust ja 65 tegevvaime¹⁵, esimese nõukogude okupatsiooni perioodil 1940-41 küüditati 15 ja mõrvati kaks õpetajat, 1944. aasta sügisel põgenes Eestist 72 vaime, sh piiskop Johan Kõpp ja piiskoplik vikaar Johannes Oskar Lauri, samuti 12 vaime kandidaati ning teoloogiatudengit. Mõni kuu hiljem põgenes assessor Anton Eilart, loobudes talle üle läinud piiskopikohustest ja katkestades sellega kiriku juhtimise järjepidevuse. Teises maailmasõjas hävis 25 ja sai kahjustusi 79 kirikuhoonet (ca 53%). 1940 suleti Tartu ülikooli usuteaduskond, 1944 lõpetati pärast nõukogude vägede sissetungi seda Saksa okupatsiooni ajal asendanud Usuteadusliku Instituudi tegevus. Aastatel 1944–1953 arreteeriti 23 luterliku kiriku õpetajat¹⁶.

29. novembril 1944 valis piiskoplik nõukogu ajutise kirikukomitee, jaanuaris 1945 sai August Pähn piiskopi asetäitjaks ja valiti ajutine konsistoorium. Kiriku ja riigi suhteid hakkas vahendama NSVL Usukulturasjade Nõukogu, mille kohalik volinik Ministrite Nõukogu juures jälgis koguduste tegevust ja kaadripoliitikat. Mais 1945 algas koguduste registreerimine vastavalt kogu Nõukogude Liidus kehtinud korrale. Tegutseda oli lubatud ainult neil kogudustel, millel oli oma kultushoone ja vaime.¹⁷ Selline kord sundis kirikut edaspidi ordineerima ka inimesi, kellel puudus täielik teoloogiline ettevalmistus; töajoprobleemi leevendamiseks loodi Usuteaduse Kõrgem Katsekomisjon, mis tegutses esialgu voliniku loata ja aitas endistel teoloogiaüliõpilastel õpinguid lõpetada, 1946 otsustas konsistooriumi täiskogu asutada Usuteaduse Instituudi¹⁸.

¹⁵ Eesti kirik läbi aja: V okupatsioonide ajal (1940–1991). – Eesti Evangeelne Luteri Kirik. <http://www.eelk.ee/et/kirik/ajalooperioodid/> 20.04.2017.

¹⁶ Altnurme, Riho; Rimmel, Atko. Kiriku elu okupatsioonide ajal. – Eesti oikumeenia lugu, 99-103.

¹⁷ Altnurme, Riho. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja nõukogude riik 1944–1949, Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, 75.

¹⁸ Altnurme; Rimmel. Kiriku elu okupatsioonide ajal, 102-103.

Juulis 1945 kehtestas ENSV Rahvakomissaride Nõukogu „Usuühingute tegevuse korraldamise ajutise juhendi”, mis jäi kehtima 1977. aastani. Selle järgi oli lubatud vaimulike koosolekute pidamine ja vabatahtlike annetuste kogumine, kuid keelatud „igasugune tegevus, mis ei ole seoses usutunnistuse kommete täitmisega“, samuti oli sätestatud riiklik kontroll usuühingute tegevuse üle.¹⁹ Samas kiriklikud talitused olid rahva hulgas endiselt populaarsed: ristimiste, laulatuste, leeride ja matuste arv ei olnud sõjaeelse perioodiga võrreldes oluliselt kahanenud – 1947 leeritati 10 719 noort, mis oli nõukogude perioodi rekord²⁰. Järgmistel aastatel hakkas konfirmantide arv langema seoses voliniku 1947 kevadel antud käsuga peatada alla 18-aastaste leeritamine ja 1949 Moskvast tulnud korraldusega lõpetada leeriõpetus. 1947–48 toimus kiriku varade natsionaliseerimine, 1949 järgnes koguduste maaomandite võõrandamine.²¹

1947. aasta lõpul tugevnes Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi surve luterlikule kirikule. Valmis operatiivtöö plaan, mille põhieesmärgid olid heade tingimuste loomine vastuluuretoeks luterliku kiriku liinis, sellise agentuuri omamine, mis suudaks avastada kirikutegelaste sidemeid pagulastega ja dissidentidega, agentide viimine juhtivatele kohtadele EELK-s ja kiriku täielik allutamine julgeolekuorganitele²². 1949 vahistati piiskopi asetäitja Pähn. Konsistooriumis toimus puhastus, mille käigus asendati senised liikmed uutega, kellest kõik peale ühe olid KGB agendid. Peapiiskopiks sai Jaan Kiivit.²³

1949. aastal võeti vastu kiriku uus põhikirj, millega kaotas kehtivuse 1935 kehtestatud „EELK Põhimäärused“ ja mis jäi kehtima okupatsiooni lõpuni. Uuest põhikirjast oli kadunud „vaba rahvakiriku“ mõiste ning see sätestas, et kogudused ja kiriku juhtivad organid võivad tegutsema asuda põhikirja alusel alles „peale registreerimise õiendi saamist vastavalt tsiviilvõimu organilt“ ehk usuasjade volinikult; koguduse kui vabatahtliku ühingu „usuliste tarviduste rahuldamiseks“ võis moodustada usklikest

¹⁹ Altnurme, Riho. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja nõukogude riik 1944–1949, 63.

²⁰ Paul, Toomas. Leeri likvideerimise lugu, 192-193.

²¹ Altnurme; Rimmel. Kirikuelu okupatsioonide ajal, 104.

²² Jürjo, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti, 153-154.

²³ Altnurme; Rimmel. Kirikuelu okupatsioonide ajal, 104.

koosnev kahekümneliikmeline nõukogu ehk dvatsadka. Uus põhikiri nägi ette kolm juhtimisorganit: kirikukogu, konsistoorium ja konsistooriumi revisjonikomisjon; senistele vaimulikele ametitele lisandusid võrreldes varasemaga diakonid ja aseõpetajad, kellel võis olla ka mittetäielik üld- või usuteaduslik haridus.²⁴ Kiriku uueks nimeks sai põhikirja järgi Eesti NSV-s tegutsev Evangeeliumi Luteriusu Kirik (ELK)²⁵.

Surve kirikutele nõrgenes pärast Stalini surma 1953. aastal. 1955–1957 oli luteri kiriku kõrgaeg nõukogude perioodil, mil kõik näitarvud taas tõusid. Sel ajal tekkisid kirikul tihedad kontaktid välismaa kirikute ja oikumeeniliste organisatsioonidega ning toimusid peapiiskopi esimesed välisreisid Soome ja Suurbritanniasse. 1957 ilmus EELK aastaraamat (järgmine alles 1982), kuna seni oli lubatud trükkida vaid kirikukalendrid ja laululehti.²⁶

1958. aastal käivitas Hruštšov kogu Nõukogude Liidus uue religioonivastase kampaania, repressioonide ja ateismialaste loengute kõrval sai religioossuse väljajuurimise vahendiks uute ilmalike tavandite juurutamine, et asendada kiriklikke elukaare tähtsündmuste tähistamise tseremooniaid, mida peeti kirikute püsimise põhjuseks. See strateegia osutus edukaks: noorte suvepäevad tõrjusid välja leeri, ilmalikud pulmakombed kirikliku laulatuse, üksnes matuste puhul ei saavutatud suurt edu.²⁷ 1961. aastal hakkasid täitevkomiteed tutvustama vaimulikele uut usuasjade korraldamise juhendit, mis sisaldas keeldu korraldada kiriklikke talitusi ja koguda annetusi väljaspool kirikuruume, samuti ei tohtinud enam pidada annetajate nimestikku, vaid annetajad pidid jääma anonüümseks, et vaimulikul puuduks kontroll koguduse liikmeskonna üle²⁸.

²⁴ Altnurme, Riho. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja nõukogude riik 1944–1949, 202-204.

²⁵ Arumäe, Urmas. Kas reformitav kirikuõigus on mineviku, oleviku või tuleviku jaoks? – Kirik ja Teoloogia, <http://kjt.ee/2016/09/kas-reformitav-kirikuoigus-on-mineviku-oleviku-voi-tuleviku-jaoks/>

²⁶ Altnurme; Rimmel. Kiriku elu okupatsioonide ajal, 106-107.

²⁷ *Ibid.*, 107-109.

²⁸ Altnurme, Riho. Eesti luteri kiriku reaktsioonid usuvastasele kampaaniale ja maailmapildi ning väärtuste muutumisele aastail 1958–1964. – Acta Historica Tallinnensia, 2013, 19, 89-114, 94.

Nõukogude võim toetas kiriku aktiivset osavõttu rahvusvaheliste oikumeeniliste organisatsioonide tööst, sest kiriku välissuhted teenisid riigi poliitilisi huve. 1962–1963 võeti EELK Kirikute Maailmanõukogu ja Luterliku Maailmaliidu liikmeks. 1966 hakati piirama peapiiskop Kiiviti välisreise, kuna võimuorganid süüdistasid teda vääritud käitumises, reaktsiooniliste lääne kirikuringkondade mõju alla sattumises ja ebaõiglasel kaadripoliitikas. 1967. aastal sunniti Kiivit tagasi astuma.²⁹ 12. oktoobril 1967 toimunud kirikukogul valiti uueks peapiiskopiks Alfred Tooming.

²⁹ Altnurme, Riho. Peapiiskopi tagandamine aastal 1967. – Kristuse täisea mõõtu mööda: Pühendusteos. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2005, 69-76.

2. KIRIKU JUHTIMINE JA MAJANDUSLIK OLUKORD

2.1 Kiriku juhtimine

1. jaanuaril 1971 oli EELK-1 94 085 annetajaliiget, kirikus töötas 11 praosti, 88 õpetajat ja abiõpetajat, kaks diakonit ja 20 jutlustajat. Koguduste aktiivi kuulus 5093 inimest, kellest 79,9% olid üle 55-aastased ja 0,2% 18–30 aastased. Kokku tegutses 158 kogudust ja koguduse filiaali.³⁰

Vormiliselt oli EELK nõukogude ajal iseseisev episkopaal-sinodaalse struktuuriga kirik, kuid tegelikult allus NSVL Ministrite Nõukogu juurde loodud Usuasjade Nõukogule, millel oli igas liiduvabariigis volinik, kes töötas kohaliku MN-i juures, kuid oli Moskva otsealluvuses. Volinik kontrollis kirikute tegevust, tema nõusolekuta polnud võimalik registreerida uusi kogudusi, sõlmida töölepinguid, võtta vastu üliõpilasi Usuteaduse Instituuti, algatada korjandusi kirikuhoone remondiks ega korraldada ülekirikulisi üritusi, sh kokku kutsuda kirikukogu, mida lubati teha vaid uue peapiiskopi valimiseks³¹. Nii jäi toimumata näiteks märtsis 1973 kokku kutsutud kirikukogu, mis pidi toimuma 17. oktoobril 1973³². Olulisimate otsuste langetamiseks ei piisanud voliniku enda nõusolekust, vaid tema kaudu liikus kiriku palve Moskvasse Usuasjade Nõukogule, kes tegi lõpliku otsuse. Voliniku tegevust toetasid 1968 loodud piirkondlikud usukultusalase seadusandluse täitmise järelevalvekomisjonid, mida juhtisid kohalike täitevkomiteede esimehed või nende asetäitjad ja kuhu kuulusid erinevate elualade esindajad, kelle üheks ülesandeks oli jumalateenistustel ja koguduste juhtorganite koosolekutel osalemine ning nende kohta volinikule aruannete

³⁰ ERA.R-1989.2.45 Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 1 том. Состав, характеристика, настроения духовенства и церковного актива, 100-101.

³¹ Altnurme; Rimmel, 102; Rahula, E. Sada aastat peapiiskop Edgar Hargi sünnist. – Eesti Kirik, <http://www.eestikirik.ee/sada-aastat-peapiiskop-edgar-hargi-sunnist/> 20.04.2017.

³² EELKKA.1.1.280 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 3, 29.03.73; EELKKA Kirjavahetus Saarte praostkonnaga 11.01.1950–20.10.1976. Sinodi protokoll, 16.03.1976.

esitamise³³. Vaadeldaval perioodil oli ametis kaks volinikku, kuni 1972 Meinhard Teder ja alates 1972 septembrist Leopold Piip.

Peale usuasjade voliniku sõltus koguduste elu kohalikest rajooni täitevkomiteedest, kust koguduste juhatuste esimeestele anti suulisi korraldusi, kuna vaimulikku koguduse elu juhina ei tunnistanud. Ehkki rajooni täitevkomiteed allusid religiooniküsimustes volinikule, tõlgendasid need seadusi kohati üsna erinevalt, mistõttu tuli mõnes praostkonnas kogudustel alluda märksa karmimatele nõuetele ja piirangutele kui teistes. Selleks, et saada täitevkomiteede korraldustest ülevaadet ja otsida vajadusel abi volinikult, toimusid peapiiskop Kiiiviti algatusel konsistoriumi liikmete, praostide ja Usuteaduse Instituudi õppejõudude informatsioonikoosolekud, kus praostid informeerisid piiskoppi oma praostkonna kogudustes toimuvast. Esra Rahula sõnul võis neid koosolekuid vaadelda kui piiskopkonna sinodeid, kus arutati läbi mitmed põhimõttelise tähtsusega muudatused enne nende kehtestamist kirikuorganite poolt.³⁴

Säilinud protokollidest ja kutsetest on näha, et 1970–1975 peeti informatsioonikoosolekuid 3–5 korda aastas ning 1977–1980 1–3 korda, kuna 1976. aasta kohta andmed puuduvad. Informatsioonikoosoleku hommikusele sessioonile, mis algas avapalvusega ja jätkus loenguga mõnel üldisel teemal (vt lisa 1), olid kutsutud ka UI tudengid, kuna pärastlõunased sessioonid, mis olid pühendatud kiriku juhtimisega seotud küsimustele, olid kinnised.³⁵ Koguduste vaimulikele edastasid koosolekutel saadud info praostid 1–2 korda aastas toimuvatel praostkonna kirikuõpetajate informatsioonikoosolekutel. Kirikus, millel puudus oma häälekandja, valitses infopõud, mida informatsioonikoosolekud aitasid leevendada.

³³ Plaat, Jaanus. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal, 215.

³⁴ Rahula, Esra. Sada aastat peapiiskop Edgar Hargi sünnist.

³⁵ EELKKA Konsistoriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 07.10.1970–1980; Peapiiskopi kirjavahetus informatsioonikoosolekute asjus 08.12.1961–19.03.1981.

2.2. EELK õpetajate informatsioonipäevad

2.–4. juunil 1970 toimusid Tallinna Jaani kirikus EELK õpetajate informatsioonipäevad, mis sarnanesid kunagistele õpetajate konverentsidele ja kuhu tuli kokku üle saja vaimuliku. Ürituse keskne teema oli uuenenud jumalateenistuskord (vt pkt 4.4), kuid mõistagi ei puudunud kavast (vt lisa 2) rahuliikumise teema, millest kõneles teisel koosolekupäeval peapiiskop Tooming ning millele järgnes resolutsiooni koostamine seoses sõjakolletega Kagu-Aasias ja Lähis-Idas. Informatsioonipäevadest võttis osa ka volinik Teder, kelle ettekanne keskendus samuti rahutööle ja välispoliitikale, kuid jõudis lõpuks välja ka konkreetsete kirikule esitatavate nõudmisteni. Neist peamine oli vajadus muuta kiriku põhikirja, et viia see kooskõlla pärast selle koostamist antud seadustega, ning teine oli keeld lubada UI loengutele vabakuulajaid, sest „nad ei tee head ei kirikule ega kellelegi teisele“. Kuulajate poolt Tederi ettekandele järgnenud küsimused peegeldavad tollaseid riigi ja kiriku vahelisi valupunkte: kohalik täitevkomitee oli keelanud vaimulikel läbi viia koduseid ametitalitusi või ei andnud luba korjanduseks; kiriku riiklikud maksud olid alates 1964. aastast tõusnud mitmekordseks; surnu lähedastele toetuse maksmisel tehti vahet kirikliku ja ilmaliku matusetalituse vahel; koguduse teenistuses olevate inimeste lapsi karistati kirikus käimise eest. Volinik vastas, et oma võimupiire ületanud täitevkomiteega räägitakse, kirikliku ja ilmaliku matusetalituse vahel ei tohi vahet teha ning iga laps võib jumalateenistusest osa võtta.³⁶ Ometi jätkusid samad probleemid kogu järgmise aastakümne.

Elmar Salumaa kirjutas samal aastal informatsioonipäevadest enda toimetatud „Teoloogilises kogumikus“, et üritusel pöörati ülearu palju tähelepanu korra küsimustele ja anti liiga vähe sõna noortele, kuid see täitis oma otstarbe kas või juba

³⁶ EELKKA Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku õpetajate informatsioonipäevade materjalid 11.05.1970–20.06.1970.

sellega, et ametivennad said kolmeks päevaks isolatsioonist väljuda ja omavahel kokku puutuda.³⁷

Informatsioonipäevad olid volinikuga aegsasti kokku lepitud, ent kevadel, kui peapiiskop volinik Tederile ürituse kava esitas, selgus äkki, et üleriigilise kokkutuleku korraldamiseks on vaja Moskvast nõusolekut. Nii olid kutsed veel 11. mail välja saatmata, ent lõpuks luba siiski saadi.³⁸ Kui 1972. aastal loodeti 13.–15. juunini taas sarnast kohtumist korraldada, vastas Teder, et sobivam oleks õpetajate õppepäevi läbi viia septembris või hiljem, kui väliskülaliste visiidid Tallinna on lõppenud³⁹. Konsistoorium soovis üritust siiski suvel pidada ja peapiiskop tegi uue avalduse, milles palus luba selle korraldamiseks 29.–31. augustil⁴⁰. Ka seekord jäi nõusolek saamata. Aasta hiljem oldi ettenägelikumad ja planeeriti õpetajate kokkutulek 18.–20. septembrile. 6. augustil 1973 on uus volinik Leopold Piip saatnud kirja EKP keskkomitee sekretärile Vaino Väljasele ning palunud tema toetust, öeldes, et kuna EELK pole pastoreid juba mitu aastat kokku kutsunud, siis tuleks kiriku palve rahuldada.⁴¹ Seega näib, et keeld õpetajate informatsioonipäevi korraldada ei tulnud Moskvast, vaid seda takistasid kohalikud ametivõimud. Ka 1973 jäi üritus toimumata ning rohkem seda ilmselt korraldada ei püütud.

2.3. Peapiiskopid

Seitsmekümnendatel aastatel juhtis EELK-d kaks peapiiskoppi: Alfred Tooming 1968–1977 ja Edgar Hark 1978–1986. Nagu 1949. aastal, nii ei valitud ka järgmisi

³⁷ Salumaa, Elmar. EELK õpetajate informatsioonipäevad: muljeid, märkmeid ja vastukajasid. – Teoloogiline kogumik: artikleid, kirjutisi ja lühiaurimusi teoloogia ja kirikuelu valdkonnast XVIII. Tallinn, detsember 1970, 10-11.

³⁸ EELKKA Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku õpetajate informatsioonipäevade materjalid. A. Toominga kiri A. Viljarile, 11.05.1970, 126.

³⁹ ERA.R-1989.1.138 Переписка с религиозными центрами республики (Консистория лютеранской церкви, Епархиальное управление и другое) и с религиозными обществами. А. Тооминга kiri volinikule, 18.05.1972, käsitsi kirjutatud ääremärkus, 43.

⁴⁰ *Ibid.* A. Toominga kiri volinikule, 02.06.1972, 42.

⁴¹ ERA.R-1989.1.144 Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров Союза ССР. L. Piibu kiri V. Väljasele, 06.08.1973, 33.

peapiiskoppe demokraatlikult praostkondade sinoditel üles seatud kandidaatide seast, vaid kirikukogule esitati üks kandidaat, kelle poolt või vastu sai hääle anda. Kuna kaadriavaliku üle kirikus otsustas Usuasjade Nõukogu, mille kohta on öeldud, et see oli „teoorias MN-i, praktikas aga partei alluvuses“⁴², toimus peapiiskopi kandidaadi ülesseadmine võimuorganite suunamisel. Teises maailmasõjas nõukogude poolel sõdinud sõjaveteranidena olid Tooming ja Hark kahtlemata EELK vaimulike seas kõige teenekamad peapiiskopikandidaadid, peapiiskopi asetäitja ja kauaaegse konsistooriumi presiidiumi liikme Hargi kohta on teada seegi, et ta oli aastatel 1943–1965 KGB agent⁴³.

2.3.1. Peapiiskop Alfred Tooming

Alfred Tooming sündis 5. juulil 1907 Anija vallas Ülejõe külas. Lõpetanud 1927 Tallinna Westholmi gümnaasiumi, õppis ta 1927–1932 Tartu ülikooli usuteaduskonnas ning ordineeriti 1934, pärast prooviaastat Äksi ja Võnnu kogudustes. Aastatel 1935–1941 ja 1945–49 töötas ta Harju-Jaani koguduse õpetajana. 1941 mobiliseeriti Tooming Punaarmeesse, kus ta teenis novembrini 1942 tööpataljonis ning edasi kuni sõja lõpuni Eesti laskurkorpuses tankitõrje laskurina jefreitori auastmes. 1948 kinnitati Tooming Ida-Harju praosti kohusetäitjaks, 1949–67 oli ta Viljandi Pauluse koguduse õpetaja ja Viljandi praostkonna praost ning 1954–1967 üksiti konsistooriumi assessor.⁴⁴ Peapiiskopiks valiti Tooming 12. oktoobril 1967, teda pühitses ametisse 9. juunil 1968 Soome luterliku kiriku peapiiskop Martti Simojoki, lõpetades sellega katkestuse piiskopiordinatsiooni järjepidevuses⁴⁵.

1971 kirjutas volinik Teder Moskvasse Usuasjade Nõukogule esitatud aruandes, et võrreldes endise peapiiskopi Kiivitiga on Tooming „meile vastuvõetavam“, iseloomustades teda ausa ja lihtsa inimesena, kes on vaimulike seas autoriteetne. Ainus,

⁴² Rimmel, Atko. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990, 58.

⁴³ Jürjo, Indrek. Pagulus ja nõukogude Eesti, 176.

⁴⁴ ERA.R-1989.2k.118 Tooming, Alfred. Ankeetandmed, 8; Elulookirjeldus, 34.

⁴⁵ Peapiiskop A. Toominga introduksioon. – Kodumaa, 25 (500), 12.06.1968, 5.

mida paljud vaimulikud talle voliniku sõnul ette heitvat, on komme võtta tööstele kohtumistele kaasa oma naine, kes kipub sekkuma olukordades, kus peapiiskop ise peab otsustava sõna ütleva. Toominga nõrkustena nimetas volinik vähest võimekust kiiresti olulisi otsuseid vastu võtta, ebapiisavat haaret lahendada ülekirikulisi probleeme ja klammerdumist pisiasjade külge. Rahvusvahelistel kiriklikel üritustel osaledes olevat peapiiskopile takistuseks vähene võõrkeelte oskus.⁴⁶ Ka järgmise aasta aruandes kordusid sarnased etteheited: Toomingale on tulnud meelde tuletada, et peapiiskop on tema, mitte tema naine, ja ehkki ta ei ole rahvusvahelistel kohtumistel välismaal viibides ennast millegagi häbistanud, on tulnud talle sageli meenutada, et ta istungitel aktiivsemalt ja julgemalt sõna võtaks⁴⁷.

Toonane Tallinna Jaani koguduse õpetaja ja Tallinna abipraost, hilisem peapiiskop Kuno Pajula on Toomingat meenutades öelnud, et teda on vaevanud küsimus, kuidas sai heast praostist halb peapiiskop, vihjates, et olukorras, kus riik kasutas kirikujuhte oma kavatsuste täideviimiseks, ei seisnud Tooming piisavalt kiriku ja vaimulike huvide eest ega püüdnud võimude korraldustest kõrvale hiilida ning ausaks jääda, vaid pigem kuuletus ja „lipitses Moskva meeste ees“ – eeskätt seoses õpetajate ümberpaigutamisega kehvematesse kogudustesse, mida võimuorganid kasutasid vaimulike karistamise vahendina.⁴⁸

Veelgi kriitilisemalt on hinnanud Toomingat pärast tema surma Tallinna Jaani koguduse õpetaja Albert Soosaar, nimetades teda küll lihtsaks ja sõbralikuks inimeseks, kuid jutlustajana keskpäraseks ja teoloogina vaevalt keskpäraseks piiratud silmaringiga vaimulikuks, kes peapiiskopina ei orienteerunud liturgilistes, piiblitõlke ja kiriku juhtimise küsimustes, polnud piisavalt algatusvõimeline ega omanud

⁴⁶ ERA.R-1989.2.45 Отчеты и справки о состояний и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 1 том. Короткая характеристика лютеранской церкви и ее центра, 97.

⁴⁷ ERA.R-1989.2.48 Отчеты и справки о состояний и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 2 том. Эстонская Евангелическо-лютеранская Церковь, 11.

⁴⁸ Meenutame: Alfred Tooming. – Eesti luterlik tund. Intervjueerija Simson, Sirje, ERR eetris 09.10.1997. ERR audioarhiiv. <https://arhiiv.err.ee/vaata/eesti-luterlik-tund-eesti-luterlik-tund-meenutame-alfred-tooming/> 20.04.2017.

kannatlikkust ja valmisolekut ametivendade arvamusi ära kuulata ning neid ühtseks töörühmaks koondada. Samuti olevat Tooming muutunud elu lõpul väga tundlikuks kriitika suhtes ning jäänud seetõttu peaaegu üksinda.⁴⁹

Ehkki 1977 suvel peeti suure pidulikkusega peapiiskopi 70. juubelit ning teda autasustati ENSV Ülemnõukogu presiidiumi aukirjaga⁵⁰, mäletas õpetaja Ants Leedjärv, et Toomingast sooviti sel perioodil vabaneda ja leitud oli ka põhjus tema ametist tagandamiseks – loata toimunud noortelaager, millest peapiiskop ilmselt isegi teadlik ei olnud⁵¹. Ka Pajula on oma meenutustes maininud Toominga hirmu peapiiskopikohast ilmajäämise ees⁵². Eenok Haameri sõnul puhkes 1977 suvel skandaal seoses põrandaaluse pühapäevakooli suvelaagri korraldamisega Vilivere küla Sillasoo talus, mille eestvedaja oli Harri Haamer ja millest ilmselt võttis osa KGB informaatoreid. Arvatavasti oli Toomingal selle tõttu julgeolekukomitees tõsisemid pahandusi, sest oma surmapäeval oli ta saatnud Harri Haamerile kirja, milles teatas, et ei saa teda enam „siidkinnastes kohelda“. See kiri jõudis Haamerini kaks päeva pärast Toominga lahkumist.⁵³ Võib-olla toimus tol varasügisel peapiiskopi ja võimuorganite vahel ka enam, sellele vihjab voliniku 30. augustil 1977 arhiivide valitsuse juhatajale Varkkile saadetud kiri palvega viia konsistoriumi arhiivi materjalid arhiiviorganite ruumidesse läbitöötamisele (vt pkt 1.5). Võimalik, et ootamatu surm trammis teel töölt koju 5. oktoobri õhtul 1977⁵⁴ säästis peapiiskoppi peatselt tagandamisest.

Sellele, et võimuorganid olid peapiiskopivahetuseks valmistunud, viitab asjaolu, et uue peapiiskopi isik oli otsustatud juba järgmisel päeval pärast Toominga surma. 6.

⁴⁹ EELKKA Albert Soosaare ja Burchard Liebergi kirjavahetus. Soosaare kiri Liebergile, 30.12.1977. Soosaarel oli Toomingaga terav konflikt seoses uue aruandluskorraga, samuti jäi ta kõrvale piiblikomisjoni tööst, nii et mingil määral võis siin tegu olla isikliku solvumisega, et tema seisukohti ei arvestatud. Samas olevat võimuorganid Kuno Pajula sõnul soovinud ka Soosaare ümberpaigutamist. (Meenutame: Alfred Tooming.)

⁵⁰ ERA.R-1989.2k.118 Tooming, Alfred. Esildis ENSV ülemnõukogu presiidiumile, 96-97.

⁵¹ Meenutame: Alfred Tooming.

⁵² *Ibid.*

⁵³ E. Haameri suuline teade K. Puumets-Sõbrale, 17.04.2017.

⁵⁴ Altnurme, Riho. Parim kirikujuht on endine sõjamees.

oktoobril 1977 saatis usuasjade volinik Piip Usuasjade Nõukogu esimehele Vladimir Kurojedovile sõnumi:

Teatame, et 5. oktoobril lahkus ootamatult EELK peapiiskop Alfred Tooming. Teeme ettepaneku määrata uueks peapiiskopiks Edgar Hargi. Küsimus on kooskõlastatud kõigi instantsidega.⁵⁵

Kaks nädalat hiljem, 20. oktoobril kirjutas Piip Moskvasse taas meie-vormis, et konsistooriumi otsusega toimuvad peapiiskopi valimised poole aasta pärast leinaaja lõppedes, kuid juba praegu oleks vajalik valida Hark Toominga asemel Nõukogude Rahukaitsekomitee liikmeks⁵⁶. Samal päeval said Piibult palve valida Hark Toominga asemel juhatuse liikmeks ka Eesti NSV Rahufondi juhataja Olga Lauristin ja VEKSA esimees Ülo Koit⁵⁷. Ehkki Hark ise palus peapiiskopi kohusetäitjana praoste esitada 1. märtsiks konsistooriumile praostkondade peapiiskopikandidaadid⁵⁸, oli ta tegelikult juba riigivõimu poolt peapiiskopiks määratud. Sellegipoolest kinnitas ta pärast ametisse valimist 1978. aasta Ida-Harju praostkonna sinodil ametivendadele, et ei soovinud peapiiskopiks saada, vaid kavatses peapiiskoppi asendada vaid üleminekuajal⁵⁹.

2.3.2. Peapiiskop Edgar Hark

Edgar Hark sündis 8. oktoobril 1908 Tartus, kust tema pere kolis juba samal aastal Peterburi, kuhu jäi 1920. aastani. Ta õppis Eesti Haridusseltsi algkoolis Peterburis ja 1921–1928 Treffneri gümnaasiumis ning seejärel 1929–1935 Tartu ülikooli usuteaduskonnas. Hark ordineeriti 1936. aastal, pärast prooviaastat Tormas ja Paides, 1936–1941 töötas ta Mustvee ja Tudulinna koguduste õpetajana ning Mustvee

⁵⁵ ERA.R-1989.1.188 Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров СССР. L. Piibu kiri V. Kurojedovile, 06.10.1977, 104.

⁵⁶ *Ibid.* L. Piibu kiri V. Kurojedovile, 20.10.1977, 106.

⁵⁷ ERA.R-1989.1.190 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии. L. Piibu kiri O. Lauristinile ja L. Piibu kiri Ü. Koidule, 20.10.1977, 84-85.

⁵⁸ EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 04.10.1974–04.02.1984. Ida-Harju praostkonna õpetajate koosoleku protokoll nr 1, 01.1977, 2.

⁵⁹ *Ibid.* Sinodi protokoll 1978, 2.

keskkooli usuõpetajana. Teises maailmasõjas võitles Hark punaarmee, teenides algul rühmakomandörina, seejärel polgu tõlgina, pataljoni vanemadjutandina ja polgu staabiülema abina; Eesti laskurkorpuse ridades osales ta Velikije Luki ja Kuramaa lahingutes ning sai Kuramaa all haavata. Teda autasustati Isamaasõja II järgu ordeniga, sõjaväest demobiliseeriti ta kapteni auastmes.⁶⁰

Tänu oma teenetele nõukogude riigi ees oli Hark Usuasjade Nõukogu silmis võimalik piiskopikandidaat juba 1947. aastal, kui arutati piiskopi kohusetäitja Pähna väljavahetamist⁶¹. 1949–1954 töötas ta Tartu praostkonna praostina ja konsistooriumi assessorina, 1954. aastast Tallinna Kaarli koguduse kirikuõpetajana ning konsistooriumi presiidiumi liikmena. 1966. aastast oli Hark peapiiskopi asetäitja ning 1972–1974 Tallinna praost⁶².

1971 kirjutas volinik Teder Usuasjade Nõukogule esitatud aruandes peapiiskopi asetäitjast Hargist kui suurepärasest organisaatorist, kes on täpne ja julge ning ütleb oma arvamuse välja ka suure auditooriumi ees. Samas olevat kirikutegelaste hulgas kuulda kriitikat, et ta käitub kirikus nagu veltveebel.⁶³ Järgmise aasta aruandes on volinik öelnud, et tegemist on vaimulikuga, kellega võib probleemidest ja nende lahendamisest vabalt rääkida, ent piiri ei tohi ületada, ning lisanud, et Hark ja peapiiskop Tooming ei ole alati kõigis küsimustes samal seisukohal⁶⁴.

Harki hästi tundnud õpetaja Eenok Haamer on tema kohta öelnud, et ta oli “sirgjooneline ja aus mees, mõnikord küll ehmatavalt järsk ning järeleandmatu, mis

⁶⁰ ERA.R-1989.2k.13 Hark, Edgar. Ankeet, 07.1952, 7-8; Автобиография, 11.03.65, 10; Elulookirjeldus, 11.06.68, 16.

⁶¹ Altnurme, Riho. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja nõukogude riik 1944–1949, 174-175.

⁶² ERA.R-1989.2k.13 Автобиография, 10; EELKKA Konsistooriumi protokoll nr 5, p 1, 10.09.1974, 70.

⁶³ ERA.R-1989.2.45 Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР.

Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 1 том. Короткая характеристика лютеранской церкви и ее центра, 97.

⁶⁴ ERA.R-1989.2.48 Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР.

Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 2 том. Эстонская Евангелическо-лютеранская Церковь, 11,

pani samas ta aususes ja sirgjoonelisuses kahtlema”⁶⁵. Kuno Pajula on meenutanud, et peapiiskop Toominga ametiajal valitses kirikus omamoodi kaksikvõim, kus üks juht istus Toompeal ja teine Kaarli koguduses ning „kavalamad vennad“, kellel probleeme oli, läksid kõigepealt Hargi jutule tema arvamust küsima ning alles seejärel Toominga juurde⁶⁶. Seega võib eeldada, et kui konsistooriumi täiskogu esitas 27. aprillil 1978 ainsa kandidaadina peapiiskopi ametisse senise peapiiskopi kohusetäitja Edgar Hargi, „võttes arvesse konsistooriumi liikmete, UI õppejõudude ja praostkonna praostide ühist ettepanekut“⁶⁷, oli Hargil ametivendade toetus vähemalt osaliselt olemas. 31. mail kogunes konsistooriumi täiskogu ainult ühe päevakorrapunkti arutamiseks: Edgar Hargi tööaja pikendamine üle vanusepiiri viie aasta võrra⁶⁸. 1. augustist samal aastal vabastati Hark Kaarli koguduse õpetaja ametikohalt ja 31. oktoobril pühitses Soome luterliku kiriku peapiiskop Mikko Juva ta ametisse⁶⁹.

Uue peapiiskopi ametiaeg algas muutuste ja lennukate plaanidega. 3. augustil 1978 otsustas konsistooriumi täiskogu loobuda kiriku senisest nimest Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja hakata „vastavalt kehtivale keelepruugile“ edaspidi kasutama uut nimekuju Eesti Evangeelne Luterlik Kirik⁷⁰. Sama aasta septembris tegi Hark konsistooriumi täiskogule ettepaneku EELK ajakirja väljaandmiseks, samal koosolekul arvati Usuteaduse Instituudi õppejõudude hulka kirikuõpetajad Jaan Kiivit, Kalle Kasemaa ja Eenok Haamer⁷¹. 1979 kevadel võttis peapiiskop päevakorda varem konsistooriumile kuulunud hoone Kiriku plats 3 (siis Raamatukogu plats 3) kirikule taotlemise, mis toona küll teoks ei saanud⁷², ning kõrvaldas uue korra järgi pensioni arvestamisel esinenud puudused (vt ptk 2.4.2). 1978 hakati kaks korda aastas trükkima konsistooriumi ringkirju, mis asendasid puuduvat häälekandjat, jagades infot

⁶⁵ Haamer, Eenok. Peapiiskop Edgar Hark 100. – Vooremaa, 11.10.2008.

<http://www.vooremaa.ee/peapiiskop-edgar-hark-100/> 20.04.2017.

⁶⁶ Meenutame: Alfred Tooming.

⁶⁷ EELKKA.1.1.285 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 3, 27.04.1978.

⁶⁸ *Ibid.* Protokoll nr 4, 31.05.1978.

⁶⁹ Luhamets, Kristjan. Ülemkarjased aegade tuultes, 4. osa. – Eesti Kirik, 28.05.2014, <http://www.eestikirik.ee/ulemkarjased-aegade-tuultes-4-osa/> 20.04.2017.

⁷⁰ EELKKA.1.1.285 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 5, 03.08.1978.

⁷¹ *Ibid.* Protokoll nr 6, 06.09.1978.

⁷² EELKKA.1.1.286 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 3, 26.04.1979.

tähtsaimate kirikuelu sündmuste, ametisse nimetamiste, õpetajate ümberpaigutamiste, juubelite ja surmade kohta.

Detsembris 1979 andis Usuteaduse Instituudi teaduskonnakogu Hargile teoloogiamagistri kraadi, arvestades tema rahualast ja oikumeenilist tegevust⁷³. 1980. aastatel sai Hargist Budapesti usuakadeemia (1982) ja Helsingi ülikooli audoktor (1983)⁷⁴. Edgar Hark suri 23. oktoobril 1986.

Miks pandi peapiiskopiametisse mees, keda hiljem on nimetatud kiriku päästjaks⁷⁵? Kui võimuorganite eesmärk oli kirik tasalülitada, siis pidanuks nad väga rahul olema Toominga ametiajal saavutatud madalseisuga, kui 1977 oli EELK-1 alles vaid 70 443 liiget (vt lisa 3), ja valima uueks peapiiskopiks kellegi, kes allakäiku jätkaks. Üks võimalik vastus on, et peapiiskoppe valiti lihtsalt „ankeedi puhtuse“ järgi. Riho Altnurme on oletanud, et 1967 määrati peapiiskopiks Hargi asemel Tooming soovist näha kirikujuhi ametis tagasihoidlikumat inimest kui senine rahvusvaheliselt tuntud peapiiskop Jaan Kiivit⁷⁶. Samas võis Hargi, peapiiskopi asetäitja ja kauaaegse konsistooriumi presiidiumi liikme kui kõige loogilisema peapiiskopikandidaadi kõrvalejätmise põhjus olla plekk tema ankeedil – 1936 sõlmitud esimene abielu, mitte niivõrd seetõttu, et lahutatud ja teist korda abiellunud vaimulikku peeti peapiiskopi kohale sobimatuks, kuivõrd seoses asjaoluga, et esimene abikaasa Anneliis oli põgenenud koos 1939 sündinud pojaga 1944. aasta sügisel Saksamaale ning edasi USA-sse. Kui viiekümnendatel aastatel märkis Hark väljasõiduankeeti, et esimese abikaasa ja poja asukoht on talle teadmata, siis kuuekümnendatel olid tema suhted nüüd juba täiskasvanud pojaga taastunud. Ankeetidest saab teada, et poeg Rein elas Los Angeleses ja töötas pangas.⁷⁷ 1970. aasta suvel külastas Rein Hark oma isa külalisena Eestit⁷⁸. (Edgar Hark, kes oli alates 1950. aastatest viibinud välismaal selleks ajaks üle

⁷³ EELKKA.1.3.125 Hark, Edgar. E. Hargi teenistuskiri.

⁷⁴ Hark, Edgar. – Eesti Entsüklopeedia, kd 3, Tallinn, Valgus, 1988, 322.

⁷⁵ Haamer, Eenok. Peapiiskop Edgar Hark 100.

⁷⁶ Altnurme, Riho. Parim kirikujuht on endine sõjamees.

⁷⁷ ERA.R-1989.2k.13. Анкета, 11.03.1965, 11.

⁷⁸ *Ibid.* E. Hargi avaldus M. Tederile, 25.05.1970, 30.

20 korra, jõudis USA-sse esimest korda alles 1972⁷⁹.) Kuna Kiiviti tagandamise ühe põhjusena on nähtud tema läänes sõlmitud isiklike sobimatuid suhteid⁸⁰, võis Toominga plussiks võimude silmis olla just välismaal elavate sõprade ja sugulaste puudumine (tegelikult oli ka Toominga üks vend lahkunud 1925 välismaale, kuid temaga side võimudele teadaolevalt puudus⁸¹); samuti on viidatud Hargi kasupoja Ain Astmäe riigivastasele hoiakule, ehkki seoses hilisemate sündmustega⁸². Seega on võimalik, et 1977 pandi ametisse lihtsalt Toominga järel teiseks parim kandidaat.

Teine võimalus on, et võimuorganid olid 1970. aastate teises pooles huvitatud EELK tugevnemisest seoses konfessioonidevahelise sõpruskondliku noorteliikumise hoogustumisega⁸³, mida ei suudetud kontrollida (vt ka ptk 4.1.1). Kuna nn seaduserikkumistega olid seotud ka mõned EELK noored vaimulikud, võidi loota, et uus jõuline peapiiskop aitab probleemi lahendada. Seda hüpoteesi kinnitab volinik Piibu 1977 koostatud salajane õiend „Usuasjade olukorra ja mõningate tendentside kohta 1976. aastal“, milles on öeldud, et „sektantlikud elemendid on tunduvalt aktiveerinud oma vaenulikku tegevust“ ja nende taktika on muu hulgas ametlikult tegutsevate usukoondiste autoriteedi nõrgestamine, mistõttu tuleb „hoolitseda range järjekindlusega selle eest, et usukoondiste, usklike ja vaimulike seaduslikud õigused oleks igakülgset tagatud ning välditud mistahes formalistliku ja bürokraatliku asjaajamise nähted“⁸⁴. See dokument sunnib küsima, kas peapiiskop Hargi ametiajal alanud kiriku olukorra paranemine oli Hargi kui võimeka juhi teene või jättis riik talle muutunud olukorras lihtsalt vabamad käed kui eelmisele peapiiskopile.

⁷⁹ ERA.R-1989.2k.13 Поездки за границу Е.С. Харка, 106-107.

⁸⁰ Altnurme, Riho. Peapiiskopi tagandamine aastal 1967, 73-74.

⁸¹ ERA.R-1989.2k.118. Характеристика-рекомендация, 28.04.1969, 38.

⁸² Jürjo, Indrek. Pagulus ja nõukogude Eesti, 176.

⁸³ Altnurme, Lea. Interkonfessionaalsed sõpruskonnad Eestis 1970. ja 1980. aastatel, 195.

⁸⁴ ERA.R-1989.2.57b Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР.

Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 2 том, 22-26.

2.4. Konsistooriumi liikmed

Kirikukogu, kelle pädevuses oli konsistooriumi liikmete valimine, ei tulnud kokku kümme aastat, seega püsis konsistooriumi koosseis 1970–1977 üsna muutumatu. Sellesse kuulusid Edgar Hark, Tallinna praost (kuni 1972) Georg-Voldemar Klaus, Viru praost Jaan Varik, Valga praost Eduard Kalda, Tallinna praost (al 1976) Eerik Hiisjärv ning UI dekaan ja Võru abipraost Ago Viljari. Presiidiumi liikmed olid Tooming, Hark, Klaus (kuni 1972) ja Hiisjärv (alates 1972)⁸⁵. Revisjonikomisjoni kuulusid õpetajad Robert Kannukene (esimees) ja Otto Tallinn ning saadik Jaan Pukits⁸⁶.

1974. aasta alguses kirjutas volinik Piip Usuasjade Nõukogule esitatud aruandes, et konsistooriumi koosseis vajab uuendamist. Seoses vanusega tuli välja vahetada assessor Kalda ja tervislikel põhjustel assessor Klaus ning poliitilistel põhjustel tagasi kutsuda assessorid Varik ja Viljari, viimane seetõttu, et ta ei ole suuteline tagama UI-s distsipliini ja muutma õppekava lojaalsusnõuetele vastavaks⁸⁷. Seevastu Tooming, Hark ja Hiisjärv olid voliniku hinnangul patriootlikult meelestatud inimesed, kellega võis vabalt poliitilisi küsimusi arutada. Ometi polnud ka siin asjad korras, vaid olukorra muutsid keeruliseks Toominga ja Hargi vahelised erimeelsused, kuna Hark oli ikka veel solvunud, et teda peapiiskopiks ei valitud, ja kippus seetõttu Toomingale oponeerima, aga Tooming muutus haiglaselt tundlikuks, kui tundis, et tema prestiiž on ohus. Asja tegi voliniku sõnul eriti keeruliseks see, et konsistooriumi peasekretär August Leepin käitus mõnikord „rafineeritud intrigaanina“, muutes juhtkonna omavahelised suhted veelgi pinevamaks, mistõttu segas tekkinud õhkkond „oluliste poliitiliste küsimuste operatiivset lahendamist“ ning seetõttu oli päevakorda kerkinud

⁸⁵ EELKKA.1.1.277– EELKKA.1.1.284 Konsistooriumi koosolekute protokollid; EELKKA.1.1.278

Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 9, p 65.

⁸⁶ EELKKA.1.105 EELK kirikukogu 12. oktoobri 1967 istungi materjalid, 15; EELKKA EELK Karula kogudus X-35. R. Kannukese kiri peapiiskopile, 29.11.1971.

⁸⁷ 1. oktoobrist 1974 lõpetati UI-s religioonipsühholoogia, -filosoofia ja -fenomenoloogia loengud.

(Saard, Riho. Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni (Usuteaduse Instituudi) ajalugu: kronoloogia 1945–1992. – EELK Usuteaduse Instituut 70: ajalugu ja tagasivaated. Toim Saard, Riho. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2016, 42.)

ka peasekretäri väljavahetamine.⁸⁸ Suured koosseisumuutused jäid siiski tulemata, alates 1. juulist 1974 vabastati ametist tervislikel põhjustel vaid praost Varik⁸⁹.

Toomingast ja Varikust jäänud tühjade kohtade täiteks koopteeriti sügisel 1977 konsistooriumi koosseisu kuni erakorralise kirikukogu kokkukutsumiseni peapiiskopi kohusetäitja Hargi ettepanekul Ida-Harju praost Esra Rahula ja viljandi praostkonna abipraost Herbert Kuurme⁹⁰.

1978 mais kirjutas Hargile Mustvee koguduse õpetaja Eenok Haamer, kes murest „seoses eelseisva kirikukoguga meie kiriku pärast“ tegi ettepaneku valida kirikukogul lisaks assessoritele ka assessorite „asemikud või kandidaadid“, kellele saaks samuti mingeid tööülesandeid jagada. Teiseks leidis Haamer, et peapiiskopil peaks olema õigus „esitada oma kabinet“, vihjates, et senine konsistooriumi koosseis on vanaks jäänud – uus peapiiskop ei peaks kartma kedagi solvata tema kõrvalejätmisega, tekitades olukorra, kus valitusest valitsusse on paigas sama koosseis, olenemata sellest, kas see on töövõimeline.⁹¹

Ehkki uus konsistooriumi koosseis ei erinenud eelmisest kuigivõrd, võttis Hark Haameri ettepanekuid siiski kuulda. Kirikukogule konsistooriumi uut koosseisu esitades teatas ta, et on kõigile senistele liikmetele tänulik ega näe põhjust neid uuest koosseisust välja jätta, v.a praost Klaus, kes ei ole enam tegevõpetajana kiriku teenistuses oma haiguse ja vanuse tõttu, kuna tuleb mõelda ka nendele, kes aastate pooldest oleksid võimelised tööd jätkama, kui vanemad välja langevad. Uue liikmena seadis ta üles Tallinna Jaani koguduse õpetaja Kuno Pajula kandidatuuri.

Pärast uue koosseisu ühehäälselt heakskiitmist kolmeks aastaks teatas Hark, et tal on veel üks ettepanek: valida põhikoosseisu kõrvale kolm asemikku, et peapiiskop ei

⁸⁸ ERA.R-1989.2.52 Отчеты и справки о состояний и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 1 том. Эстонская евангелическо-лютеранская церковь, 113-114.

⁸⁹ EELKKA Viru praostkond: Protokollid, kirjavahetus jm. 02.04.1964–08.10.1991. Väljavõte EELK konsistooriumi protokollist nr 4, p 1, 20.06.1974.

⁹⁰ EELKKA.1.1.284 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 6, 19.10.1977.

⁹¹ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 26.10.1977–20.12.1978. E. Haameri kiri E. Hargile, 27.05.1978.

peaks mõne liikme väljalangemise korral ise uut koosseisu komplekteerima nagu eelmisel perioodil, mil see põhjustas mõningat rahulolematust. Ta selgitas, et on kolme asemiku valimisel lähtunud põhimõttest kaasata rohkem noori. Kolm assessori asemikku, kelle Hark välja pakkus, rõhutades, et ei ole neid valinud mingil isiklikul kaalutlusel, vaid töö sobivuse ja võimete järgi, olid Voldemar Ilja, Jaan Kiivit ja Toomas Paul.⁹² Konsistoriumi presiidiumi, mille pädevuses oli kirikuelu lihtsamate küsimuste korraldamine ilma kogu koosseisu kokku kutsumata, hakkasid kuuluma Hark, Hiisjärvi ja Rahula⁹³. Revisjonikomisjoni liikmeteks valiti juba varem seda ametit pidanud praost Robert Kannukene ja õpetaja Otto Tallinn ning saadik Olga Allast⁹⁴.

2.5. Kiriku majanduslik olukord

Kiriku liikmeskond kahanes vaadeldaval aastakümnel enam kui 33 000 inimese võrra, sellegipoolest püsis liikmeannetuste kogusumma üsna stabiilne, 1971–1978 langes kirikukassa tulu keskmiselt 8% ja kõige kesisemal aastal 1977 16% – 68 493 rublalt 57 434 rublani (vt lisa 4). Seda ebakõla saab põhjendada palkade tõusuga, riigi keskmine palgatase kerkis aastatel 1970–1979 135 rublalt 180 rublani kuus⁹⁵, keskmine liikmeannetus oli 1971 5,57 rbl, 1976 6,67 rbl ja 1979 8,00 rbl⁹⁶. 1971–1972 ja 1974 ületasid konsistoriumi tulud kulused, kuna alates 1975. aastast on kulud igal aastal tulused ületanud ning eelarvetasakaal on saavutatud eelmistel aastatel kogutud kapitali arvelt. Pidev probleem oli pensionikassa defitsiit, mida püüti leevendada lisaannetuste küsimisega⁹⁷, samuti teatati 1973–1974 sinoditel, et enam ei saa kogudustele laene ja toetusi anda, välja arvatud erakordsetel juhtudel⁹⁸.

⁹² EELKKA XV erakorralise kirikukogu protokoll (mustandid), 31. mail 1978, 7-8.

⁹³ Rahula, Esra. Sada aastat peapiiskop Edgar Hargi sünnist.

⁹⁴ EELKKA XV erakorralise kirikukogu protokoll, 9.

⁹⁵ Eesti NSV rahvamajandus 1980. aastal: Statistika aastaraamat. Tallinn, Eesti Raamat, 1981, 227.

⁹⁶ EELKKA Arvutabelid 1966–1974; Arvutabelid 1975–1980.

⁹⁷ EELKKA Kirjavahetus Valga praostkonnaga 21.02.1952–1991. Sinodi protokoll, 1977.

⁹⁸ EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950–13.09.1974. Sinodi protokoll, 1974; EELKKA Kirjavahetus Saarte praostkonnaga 11.01.1950–20.10.1976. Sinodi protokoll, 1974.

Konsistooriumi protokollidest võib näha, et koguduste vabastamine kirikukassamaksust kirikuhoone remontimiseks jätkus sellegipoolest, samuti oli juhuseid, kui koguduse kirikukassavõlg kustutati. 1976–1979 anti remonttöödeks laenu kümnele kogudusele, kokku 23 200 rbl⁹⁹. 1979/1980. aasta talvel hakkasid kogudustele antud laenud häirima volinik Piipu, kes kirjutab rahandusminister Endel Mändmaale, et see on vastuolus „Usukoondiste põhimääruse“ paragrahviga 20, mis ütleb, et vaimulikud keskused juhivad ainult usukoondiste religioosset tegevust, kuna laenude ja toetuste andmisega kaldutakse sellest nõudest kõrvale¹⁰⁰. Rahandusministri esimene asetäitja Villar Aron vastas talle, et seadusandlus ei näe ette sanktsioonide rakendamist vaimulike keskuste suhtes, kes rikuvad kehtivat korda, andes laenusid või toetusi usuühingutele¹⁰¹. Selline pealekaebus tekitab kahtlusi Piibu ja Hargi väga heades suhetes, mida on oletatud¹⁰².

Veel üks võimalus kirikuhoonete remondiks rahalisi vahendeid saada oli korjanduste läbiviimine. Selleks tuli luba taotleda täitevkomiteelt, kes saatis taotluse edasi ministrite nõukogule, too kuulas ära voliniku seisukoha ja kui see oli positiivne, andis korjanduseks loa¹⁰³. Täitevkomitee kommunaalmajanduse osakond koostas remondieelarve ja korjanduse tohtis korraldada eelarves näidatud summa ulatuses¹⁰⁴.

Suuri lisakulutusi tõi konsistooriumile kaasa peapiiskop Toominga surm 1977. aastal, kui konsistooriumil tekkis vajadus leida kiiresti uus eluase peapiiskopi ametikorteris elanud lesele Senta Toomingale. Sügisel 1977 eraldas linna täitevkomitee selleks

⁹⁹ ERA.R-1989.1.225 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам. Konsistooriumi kiri usuasjade volinikule, 28.01.1980 nr 95, 38; *ibid.* V. Aroni kiri L. Piibule, 06.02.1980 nr 2-504, 61.

¹⁰⁰ *Ibid.* L. Piibu kiri E. Mändmaale, 29.01.1980 nr 36, 37.

¹⁰¹ *Ibid.* V. Aroni kiri L. Piibule, 06.02.1980 nr 2-504, 61.

¹⁰² Rohtmets, Priit. „Praegusel ajal oleks võimalik ka mitu kandidaati” – peapiiskopi valimistest 1987. aastal. – Kirik ja Teoloogia, 14.11.2014 <http://kjt.ee/2014/11/praeusel-ajal-oleks-voimalik-ka-mitu-kandidaati-peapiiskopi-valimistest-1987-aastal/> 20.04.2017.

¹⁰³ EELKKA Konsistooriumi assessorite, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid. Protokoll, 21.02.1968.

¹⁰⁴ ERA.R-1989.1.157 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам. Ärakiri Paistu koguduse kirjast, 68; ärakiri 20.08.1974 koostatud aktist, 70.

voliniku vahendusel kahetoalise korteri Lasnamäel, kuna tegemist oli „poliitiliselt väga delikaatse“ küsimusega. Konsistoorium pidi tasuma selle väljaehitamiseks 9000 rubla; viidatud kirjadele lisatud käsitsi tehtud märkmetest jääb mulje, et summa tekitas vaidlusi, ilmselt oli konsistoorium esialgu nõus tasuma vaid 3000 rubla, kuid lesk keeldus omapoolsest 6000 rbl suurusest panusest.¹⁰⁵ Veebruaris 1978 on konsistooriumi täiskogu otsustanud piirduda 6000 rbl maksva ühetoalise korteriga, kuna enamaks puudusid võimalused ja „ühetoaline avaram korter peaks olema ühele isikule täiesti piisav“¹⁰⁶, ometi on hilisematest dokumentidest näha, et lõpuks on tasutud ikkagi 9000 rbl ehk umbes 10% aastatulust.

Osaliselt kaeti tehtud kulutus ilmselt Toominga kasutuses olnud sõiduauto Volga müügist. Detsembris 1977 on esitanud avalduse selle ostmiseks „seoses auto amortiseerumisega“ lesk ise, kuid talle on ära öeldud põhjendusega, et auto on Soome luterliku kiriku kingitus Eesti kirikule, liiati nii heas korras, et lähiaastatel ei ole selle amortiseerumist ette näha¹⁰⁷. Järgmise aasta oktoobris on esitanud avalduse auto ostmiseks Kaide Rätsep ja Esra Rahula ning auto on otsustatud müüa Rahulale¹⁰⁸. 1979 kinkis Soome kirik konsistooriumile uue Volga¹⁰⁹. Üksiti on konsistoorium nõudnud leselt tagasi Soome kiriku kingitud magnetofoni, nõude põhjenduseks on saadud novembris 1977 koguni Soomest kinnitus, et tegemist on Eesti kirikule antud välisabiga. Kirja tõlge saadeti lesele „teadmiseks ja seisukoha võtmiseks“¹¹⁰.

2.5.1. Töötasud

Konsistooriumi teenistujate palgatase ei jäänud alla riigi keskmisele töötasule, mis 1970. aastal oli haridussektoris 110,7 rbl, kultuurisektoris 96,8 rbl ja valitsussektoris

¹⁰⁵ ERA.R-1.15.980 L. Piibu kiri A. Greenile 16.11.1977, 80; ERA.r-1.15.980. L. Piibult I. Kallionile 85.

¹⁰⁶ EELKKA.1.1.285 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 2, 22.02.1978.

¹⁰⁷ EELKKA.1.1.284 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 7, 06.12.1977.

¹⁰⁸ EELKKA.1.1.285 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 7, 18.10.1978.

¹⁰⁹ ERA.R-1989.1.212 Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров СССР. L. Piibu kiri V. Kuroedovile, 01.10.1979, 63.

¹¹⁰ EELKKA.1.1.284 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 7, 06.12.1977.

130,4 rbl ning 1977. aastal vastavalt 134,5, 114,7 ja 153,0 rbl¹¹¹. 1970 jäid kirikuvalitsuse palgad vahemikku 70–250 rbl, kõige rohkem teenisid peapiiskop ja peasekretär, vastavalt 250 ja 150 rubla, kuna kõige madalam oli raamatukoguhoidja töötasu 75 rubla. 1974. aastaks tõusis peapiiskopi palk 300 rublani, teiste töötajate palgad 10–25 rubla võrra. Põhississetulekule lisandusid kevadised ja sügisesed ühekordsed toetused mai- ja oktoobripühade eel poole kuni kahe kuupalga ulatuses, mis enamasti vormistati ravitoetustena¹¹². 1972. aasta kevadel said 35 rubla „ravitoetust“ ka seitse UI tudengit¹¹³.

Kõiki konsistooriumi töötajaid olenemata ametist maksustati tavalisest kõrgema tulumaksumääraga maksuseaduse § 19 järgi, erand oli tehtud ainult Toomingale, Hargile, konsistooriumi peasekretärile August Leepinile ja Kaide Rätsepale, kelle konsistooriumilt saadav tulu kuulus maksustamisele paragrahv 5 järgi¹¹⁴. Õiguse madalamale tulumaksumäärale andis ilmselt kiriku ja üksiti riigi esindamine rahvusvahelistel kohtumistel, sellele viitavad kaks peapiiskopi kirja volinikule 1968. aastast: aprillis on Tooming palunud voliniku kaasabi, et talle taastataks õigus madalamale tulumaksumäärale, millest ta peapiiskopiametisse astudes ilma jäi, ning loetlenud palve põhjenduseks üles kõik oma välislahetused alates oktoobrist 1967¹¹⁵; detsembris on ta otsinud abi konsistooriumi välisosakonna uute töötajate vabastamiseks kõrgendatud tulumaksust¹¹⁶.

Suurte linnakoguduste vaimulike sissetulekule heidab valgust Edgar Hargi kiri volinik Piibule 1971. aastast, milles ta vaidleb vastu teda ja Kaide Rätsepat puudutavale rahandusosakonna nõudele tasuda tagantjärele nende tulult alates 1971 vähem arvestatud tulumaksu vahe. Sellest selgub, et tema ainus sissetulek oli sel perioodil

¹¹¹ Tööliste ja teenistujate keskmine rahaline kuupalk rahvamajandusharuti. – Eesti NSV rahvamajandus 1980. aastal: Statistika aastaraamat. Tallinn, Eesti Raamat, 1981, 208.

¹¹² EELKKA.1.1.277 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll, 01.04.1970.

¹¹³ EELKKA.1.1.279 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll, 21.03.1972.

¹¹⁴ ERA.R-1989.1.178 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии. H.Liinvee kiri Tallinna rahandusosakonnale, 25.03.1976, 77.

¹¹⁵ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 19.12.1967–15.12.1969. A. Toominga kiri usuasjade volinikule, 29.04.1968.

¹¹⁶ *Ibid.* A. Toominga kiri usuasjade volinikule, 27.12.1968.

Kaarli koguduse õpetaja palk 75 rbl, millele lisandus ametitalituste eest saadav tasu 55 rbl, kuna konsistooriumi assessoritele eraldi tasu polnud ette nähtud.¹¹⁷

Väikeste koguduste õpetajate sissetulek jäi sellele mõistagi alla. Konsistooriumi nõue oli, et koguduse õpetaja palk ei tohi olla madalam kui 60 rbl kuus¹¹⁸, mida kõigis kogudustes siiski ei suudetud täita; lisaks tasulisele puhkusele oli koguduse juhatusel õigus määrata oma õpetajale ravitoetust ühe kuu palga ulatuses aastas¹¹⁹. 1973 märkis peapiiskop praostide informatsioonikoosolekul, et mõnes koguduses on õpetaja palk väike, ent kassa saldo küllalt suur, et töötasu tõsta¹²⁰. Samas ei tarvitsenud koguduste aruanded kajastada õpetajate tegelikku sissetulekut, ebaõiglaselt kõrge progresseeruva tulumaksu vältimiseks oli levinud praktika, kus osa töötasust maksti välja „ümbrikupalgana“, samuti toetasid maakogudused oma õpetajat erinevate talusaadustega¹²¹.

Usuteaduse Instituudi õppejõudude aastapalgad jäid vahemikku 360–600 rbl, kuna dekaani kuupalk oli alates 1972. aastast 200 rbl kuus¹²², samas ei saa ka õppejõudude tasusid pidada ülearu väikeseks, kui arvestada, et õppetöö toimus 48 päeval aastas¹²³ ja seda tehti muu tegevuse kõrvalt. Stipendiumit maksti usuteaduse tudengitele üldjuhul 35 rbl ja kirikumuusika õpilasele 6 rbl¹²⁴, seda ei määratud automaatselt, vaid iga avaldus vaadati konsistooriumi koosolekul eraldi läbi ning stipendiumi maksmine otsustati tegeliku vajaduse ja õppetulemuste põhjal¹²⁵, ka on stipendiumi määratud

¹¹⁷ ERA.R-1989.2k.118 E. Hargi kiri L. Piibule, 26.08.73, 67.

¹¹⁸ EELKKA.1.1.284 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 3, 31.03.1977.

¹¹⁹ EELKKA.1.1.278 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 2, 18.02.1971.

¹²⁰ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid. Protokoll, 28.02.1973, 3.

¹²¹ E. Soone suuline teade K. Puumets-Sõbrale, 28.03.2017.

¹²² EELKKA.1.1.278 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 9, 18.11.1971.

¹²³ EELKKA Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku õpetajate informatsioonipäevade materjalid 11.05.1970–20.06.1970. Usuteaduse Instituudi õppetööst ja õppetöö perspektiividest, 2.

¹²⁴ EELKKA.1.1.277 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Aruanded lisatud protokollile nr 2, 18.02.1970.

¹²⁵ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 10.12.1975–26.10.1977. A. Toominga kiri M. Terasmaale, 13.09.1977.

tingimusel, et üliõpilane võtab regulaarselt loengutest osa¹²⁶. Samuti võimaldati mõnele tudengile sõidutoetust õppetöös osalemiseks.

2.5.2. Pensionid

„Usuala kutsetöötaja“ vanusepiiriks loeti 70 aastat, kuid tervislikel põhjustel võidi ametist vabastada arstitõendi alusel ka varem¹²⁷. 1970. aastal tõdes peapiiskop, et pensionikassa väljaminekud hakkavad üha kasvama, kuna suur osa õpetajatest on jõudnud 60. eluaastani või selle ületanud, ning pensionikassa vajab aastas 20 000 rbl. Kuigi koguduste liikmete arv vähenes pidevalt, ei olnud suurem osa kogudustest peapiiskopi sõnul siiski rahalistes raskustes, ometi oli 43 kogudusel tekkinud pensionikassa võlg.¹²⁸

Vaatamata suurenevatele väljaminekutele, tõstis konsistooriumi täiskogu jaanuarist 1970 EELK teenistujate pensionide määrasid. Igakuine pension peapiiskopile, praostidele ja õpetajatele, kes olid olnud vähemalt kümme aastat assessorid, revisjonikomisjoni liikmed või praostid, ning konsistooriumi peasekretärile tõusis 60 rbl-ni kuus senise 45 rbl asemel, õpetajate pension kerkis 40-lt 50 rbl-ni, aseõpetajate, organistide ja konsistooriumi teenistujate pension 40 rbl-ni, samuti tõusid 5–10 rbl võrra kõik muud pensionid. Peapiiskopile või tema perekonnale lisandus kirikukogu määratud pension, mis koos põhipensioniga ei tohtinud ületada 200 rbl kuus. (Kiivitele kirikukogul määratud pension oli 150 rbl.)¹²⁹ Aprillis täiendati otsust tingimusega, et vähemalt 10-aastase staažiga UI õppeooli hoidjatele võidakse määrata lisaks 15 rbl kuus, samuti võeti pensionisaajate hulka täiskohaga töötanud koguduste kantseleiametnikud ja raamatupidajad¹³⁰. Kuni 1975 olid köstrite ja organistide ning

¹²⁶ EELKKA.1.1.278 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 5, 27.05.1971.

¹²⁷ EELKKA.1.1.277 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 8, 10.12.1970.

¹²⁸ EELKKA Konsistooriumi assessorite, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid. Protokoll, 4. nov 70, 3.

¹²⁹ EELKKA.1.1.105 EELK kirikukogu 12.10.1967 istungi materjalid, 49; EELKKA.4.2.91 Konsistooriumi koosoleku protokollid. Väljavõtte EELK Konsistooriumi 22.01.1970 täiskogu koosoleku protokollist nr 1, p. 59.

¹³⁰ EELKKA.1.1.277 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 8, 10.12.1970.

nende leskede pensionid maksuvabad, kuna alates 1975 maksustati need sarnaselt vaimulikele, kusjuures tulumaks arvestati tagasiulatuvalt ka 1973–1974. aasta eest¹³¹. Sama 1975. aasta sügisest hakati kõigile kirikult pensioni saajatele maksma kütte muretsemiseks toetust ühe kuu pensioni ulatuses¹³².

Aprillis 1976 otsustas konsistooriumi täiskogu, et alates 1. juulist saavad õpetajad ja praostid, kes on pensionile siirdudes töötanud kirikus üle 25 aasta, edaspidi igakuisele pensionile lisa 1 rbl iga üle 25 kirikus töötatud aasta eest¹³³. Mingil põhjusel arvestati esimestel aastatel pensionit uue korra järgi vaid pärast 1. juulit 1976 pensionile jäänud töötajatele, alles 1979 andis konsistooriumi täiskogu korralduse jaanuarist 1980 ümber arvestada ka varem pensionile jäänud õpetajate, praostide ja nende leskede pensionid, samal koosolekul otsustati seoses pearaamatupidaja tööülesannete tunduva laienemisega tõsta tema palk 220 rbl-ni¹³⁴.

Lisaks töötasudele ja pensionitele leiab konsistooriumi koosolekute protokollidest ka otsuseid mitmesuguste ühekordsete ja igakuiste toetuste maksmise kohta, sh isegi ühe organisti 40 rbl suuruse hambaravitoetuse¹³⁵. Erinevalt riiklikest pensionitest ja stipendiumitest kuulusid konsistooriumi pensionid ja UI stipendiumid tulumaksustamisele maksuseaduse § 19 alusel. Nii tuli tudengil, kes sai aastas 420 rbl stipendiumit, tasuda sellelt tulumaksu 43,20 rbl¹³⁶.

2.6. Koguduste finantskontrolli kampaania ja kirikuõpetajate õiguste piiramine

Atko Remmel on oma doktoritöös kirjutanud, et lisaks muudele kampaaniatele iseloomustasid voliniku Piibu tegevust finantskontrolli kampaania ja kultuuriväärtuste

¹³¹ ERA.R-1989.1.165 Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров Союза ССР. А. Toominga ja A. Leepini kiri usuasjade volinikule, 24.03.1975, 10.

¹³² EELKKA.1.1.282 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 6, 06.11.1975.

¹³³ EELKKA.1.1.283 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 3, 29.04.1976.

¹³⁴ EELKKA.1.1.286 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 5, 05.09.1979.

¹³⁵ EELKKA.1.1.277 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 4, 21.05.1970.

¹³⁶ ERA.R-1989.1.132В Жалобы, заявления и переписка по ним. Т. Salumäe kiri usuasjade volinikule, 10.05.1971, 60.

säilitamise kampaania, mis tõi omakorda kaasa kaks alakampaaniat, kirikutesse raudkappide ja signalisatsiooni paigaldamise kampaania¹³⁷. Koguduste finantskontrolli kampaania juured ulatuvad ilmselt tagasi volinik Tederi aega. Veebruaris 1969 said täitevkomiteed rahandusministeeriumilt kirja, milles teatati, et kooskõlas usuasjade volinikuga on usuühingute juhatused kohustatud esitama selleks volitatud rahandusosakonna töötajatele koguduse rahaliste sissetulekute ja väljaminekute dokumendid. Täitevkomiteed hakkasid seepeale nõudma kogudustelt kõigi annetuste registreerimist ja kviteerimist, mis tõi kaasa mitmeid lahkheliseid. Näiteks võib peapiiskopi 1970. aasta lõpul Tallinna kogudustele ja volinikule saadetud kirjast välja lugeda linna täitevkomitee nõude kohustada koguduste juhatuste ja revisjonikomisjonide liikmeid igal pühapäeval osa võtma laekunud annetuste akteerimisest ning küsima iga annetaja allkirja ja aadressi. Konsistooriumi seisukoht oli, et selliseid nõudeid pole võimalik täita, sest koguduste juhatused ei saa kohustada juhatuse ja revisjonikomisjoni liikmeid igal pühapäeval akteerimisest osa võtma ning kviitungite väljastamine on vastuolus Usuasjade Nõukogu 1952. aasta korraldusega lõpetada kviitungite andmine koguduse heaks tehtavate annetuste puhul, samuti ei saa kedagi kohustada allkirja andma ja oma aadressi avaldama, kuna tegemist on vabatahtliku annetusega.¹³⁸

1972–1973 on pöördunud kahel korral voliniku poole Paide rajooni rahandusosakonna juhataja kaebusega, et kontrollimist ning vaimulike sissetulekute väljaselgitamist ja õigesti maksustamist takistab asjaolu, et koguduste raamatupidamise ja kassadokumentidega tegelevad viies koguduses vaimulikud ja nende naised, kes on isiklikult huvitatud tulude varjamisest, samuti keeldutakse esitamast annetuste kviitungeid, väites, et peapiiskopi 1960. a korraldusega ei tohi revidendile esitada dokumente ega talitusteraamatut, kust nähtub, kes on annetaja. Teise kirja ära kiri oli saadetud ka rahandusministeeriumile ning see ei piirdunud üksnes oletustega, vaid kirjeldatud oli konkreetset omastamisjuhtumit, mille tõestamiseks oli küsitletud kaht

¹³⁷ Rimmel, Atko. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastatel 1957–1990, 65.

¹³⁸ EELKKA.1.1.277 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Toominga kiri kõikidele Tallinna kogudustele, lisatud 10.12.70 protokollile.

annetajat.¹³⁹ Suvel 1973 otsustas Piip kiriku rahaasjad tõsiselt käsile võtta ning kirjutas rahandusminister Albert Norakule, et kuigi linnade ja rajoonide täitevkomiteed revideerivad pidevalt usuühinguid, puudub sellest üldistav ja olukorda hindav ülevaade, millega tuleks tegelema hakata¹⁴⁰. Noraku vastust Piibu kirjavahetuse hulgast ei leia. 14. oktoobril 1974 saatis Piip kõigile täitevkomiteede esimeestele kirja, milles palus kontrollida talle saabunud informatsiooni, et paljud EELK kogudused koguvad annetusi väljaspool kirikut, tehes seda vöormündrite kaudu, mis on vastuolus 1961. aasta juhendiga, samuti annetuste vastuvõtmise ja registreerimise korda, pidades silmas, et nende vastuvõtmine ei kuulu vaimuliku tööülesannete hulka; ka ei tohtinud leppida sellega, et üks pereliige annetab kõigi pereliikmete eest¹⁴¹. Siiski on rahandusinspektorid kogudusi revideerinud üsna hoogsalt ka enne seda kirja, toonane Lüganuse koguduse õpetaja Einar Soone kinnitab, et finantskontroll ei toimunud kampaaniakorras, vaid regulaarselt kaks korda igal aastal¹⁴².

Oktoobris 1974 teavitas Ida-Harju praost Esra Rahula peapiiskoppi täitevkomiteede uutest nõudmistest, kirjutades, et 18. oktoobril Rapla rajooni täitevkomitees toimunud instruktsioonikoosolekul süüdistati nelja praostkonna kogudust selles, et vaimulik tegeleb rahalise asjaajamise ja kassadokumentidega, mis olevat keelatud, ning praosti ennast, et ta esitas revidentidele kassadokumente ning andis seletusi, kusjuures dokumendid olid koostatud tema enda käekirjaga, mis näitas, et ta tegeleb rahaasjadega. Saadud instruktsiooni kohaselt võis annetamine toimuda ainult kiriku vastavas ruumis, mitte lageda taeva all ega annetaja kodus, vaimulik ei tohtinud kuuluda koguduse juhatusse ega revisjonikomisjoni ning usuühingu täitevorgani koosoleku korraldamiseks, millel tulevad arutusele majandus- ja finantsküsimused, tuli

¹³⁹ ERA.R-1989.1.136 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями. Paide RSN TK rahandusosakonna kiri volinikule 82-84; ERA.R-1989.1.146 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями. Paide RSN TK rahandusosakonna kiri volinikule, 79-80.

¹⁴⁰ ERA.R-1989.1.146 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам. L. Piibu kiri A. Norakule, 11.06.1973, 144.

¹⁴¹ ERA.R-1989.1.157 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам. L. Piibu kiri TSN TK esimeestele, 14.10.1974, 54.

¹⁴² E. Soone suuline teade K. Puumets-Sõbrale, 28.03.2017.

esitada avaldus täitevkomiteele.¹⁴³ Kaht viimast nõuet ei leia ka 1977 kinnitatud „Usukoondise põhimäärusest“, küll oli säte, et koguduse vaimulik ei tohi kuuluda juhatusse, olemas põhimääruse algses projektis¹⁴⁴.

Mõne aasta pärast oli nõue kõigi annetajate nimesid rahandusosakondadele avaldada aktuaalsuse kaotanud. 1977 vastas peapiiskop Lääne praostkonna sinodil Martna köstri Niiliski küsimusele, mida teha, kui inspektorid nõuavad nimelisi andmeid kiriklike talituste tellijate kohta, et matuste puhul võib andmeid esitada, ristimiste ja laulatuste korral mitte.¹⁴⁵ Lahendamist vajab endiselt nõue, et kirikuõpetaja ei tohi kuuluda koguduse juhatusse.

2.7. Usukoondiste põhimäärus

Usukoondiste põhimäärus vormistati ametlikult VNFSV Ülemnõukogu otsusega 1975. aasta suvel ja saadeti pärast seda volinike kaudu liiduvabariikide ministrite nõukogudele ülevaatamiseks ja mugandamiseks¹⁴⁶. Eestis kinnitati see 22. aprillil 1977¹⁴⁷. Määruse projektile lisatud seletuskirjas põhjendas volinik selle vajalikkust asjaoluga, et 1945. aastast pärit ajutine juhend on iganenud ega ole kooskõlas hiljem kehtestatud normatiivaktidega ning usuühingud ei oma seni kättesaadavat ja juriidiliselt täpset ususeadusandlust¹⁴⁸. Kui võrrelda 1975. aastast pärit esialgset põhimääruse varianti 1977 Eestis vastu võetud dokumendiga, leiab mitmeid erinevusi. Olulisim parandus oli loobumine juba eespool nimetatud sättest, mis keelas vaimulikul koguduse juhatusse kuuluda, ometi sai sellest nõudest tüliõun, mille tõttu ei nõustunud Usuasjade Nõukogu kinnitama EELK uut põhikirja. Samuti oli lõppdokumendist kadunud säte, et usuühingud, mis ei järgi põhimääruse nõudeid, loetakse suletuks.

¹⁴³ EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga. E. Rahula kiri peapiiskopile, 10.1974.

¹⁴⁴ ERA.R-1989.1.167 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии. II том. Religioossete koondiste põhimäärus, 65.

¹⁴⁵ EELKKA Lääne praostkonna kirjavahetus 08.02.1961–23.01.1990. Sinodi protokoll, 24.10.1977.

¹⁴⁶ Rimmel, Atko. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastatel 1957–1990, 44.

¹⁴⁷ ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 19 (591), 13.05.1977, 403-409.

¹⁴⁸ ERA.R-1989.1.178 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии. Seletuskiri, 86-87.

Väiksem järeleandmine oli loobumine nõudest, et palvekoosolekutest võivad osa võtta kiriklikud koorid, orkestrid jne, mis on registreeritud täitevkomitees ja kuhu kuuluvad üksnes antud usuühingu liikmed. Samas oli määruse projektis lubatud usuühingul kasutada erandkorras kaht palvehoonet (filiaalid), kuna vastuvõetud määrusest see mööndus puudus.¹⁴⁹

Enim ärevust tekitanud sätted olid: iga usuühing võib kasutada ainult üht palveruumi (§ 10); üldkoosolekud (v.a palvekoosolekud) võivad toimuda vaid täitevkomitee loal (§ 12); koguduse juhatusse ja revisjonikomisjoni võib kuuluda kolm inimest (§ 13 ja 15); täitevkomiteedel on õigus taandada usuühingu täidesaatva organi koosseisust üksikuid isikuid või usklikte grupi volinikku (§ 14); usuorganisatsioonidel ei ole õigust organiseerida laste, noorte ega naiste palve- ja muid koosolekuid ega ka piibli-, kirjanduse- ja usuõpetusealaseid jms koosolekuid, gruppe ja ringe, samuti organiseerida kontserte, mis ei ole seotud kirikliku talitusega, korraldada ekskursioone, avada raamatukogusid ja lugemistubasid (§ 17); usuühingutel on lubatud korraldada palvelas korjandusi, kuna vaimulikel on korjanduste korraldamine keelatud (§ 45); usulisi kombetalitusi pole lubatud korraldada vabas õhus ega usklikte kodudes, v.a täitevkomitee eriloal ja surijate ning raskesti haigete palvel (§ 50).¹⁵⁰

Vaimulike reaktsioonidest vastuvõetud määrusele jääb mulje, et eelinfo selle kohta ei olnud ühtlane. Ambla koguduse õpetaja Vello Salum ja sama koguduse juhatuse esimees kirjutasid peapiiskopile ja konsistooriumile nõrdinult, et usklikud on muudetud samaväärseks kurjategijate, joodikute, alaealiste ning teistega, kellelt ei küsita arvamust nende tegevust puudutavate otsuste kohta, samal ajal kui põhimääruse kavandi eelnev tutvustamine oleks andnud võimaluse kõrvaldada sellest sisulised vastuolud konstitutsiooniga ning rahvusvahelise paktiga kodaniku- ja poliitiliste õiguste kohta.¹⁵¹ Saarte praostkonna 1977. aasta sinodil seevastu on Jaak Salumäe

¹⁴⁹ ERA.R-1989.1.167 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии. II том. Religioossete koondiste põhimäärus, 61-73.

¹⁵⁰ ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 19 (591), 13.05.1977, 403-409.

¹⁵¹ EELKKA Kirjavahetus usuasjade nõukogu volinikuga ENSV-s 30.06.1951–24.12.1979. Ambla koguduse juhatuse esimehe ja pastori kiri peapiiskopile ja konsistooriumile, 08.1977.

kohalolijaile meenutanud, et voliniku asetäitja Kalju Oja käis uue määruse kavandit Usuteaduse Instituudis tutvustamas juba 1974. aasta veebruaris¹⁵² – aastaarvus näib protokollija siiski olevat eksinud, tõenäolisem on, et määruse projekti tutvustati konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude infokoosolekul kas 1976. või 1977. aasta alguses.

Kirikuvallitsus polnud kogudustega seoses aprillis vastu võetud määrusega suhelnud veel augusti algul. 3. augustil kirjutas Tarvastu õpetaja Harri Haamer Toomingale, et konsistooriumile oli põhimäärus ehk juba varem tuttav, kuid „ühtegi hoiatavat häält ei saadetud sealt kogudustele“. Ka Haameri arvates polnud põhimäärus kooskõlas konstitutsiooniga ning kirikuvallitsus oleks pidanud sellele vastu seisma, kuna nüüd olid „sunnitud seda tegema lihtsad inimesed“ – peapiiskopi kirjavahetuse kaustas on Haameri kirjale lisatud Mustvee, Tarvastu Peetri ja Maarja-Magdaleena koguduste protestikirjad Jõgeva rajooni täitevkomiteele. Haameri arvates tuli „viimases kimbatuses“ pöörduda partei- ja riigijuhi Leonid Brežnevi poole, kui kirikuvallitsus midagi targemat välja ei mõtle, samuti saata määrus tutvumiseks Rahvusvahelise Inimõiguste Liigale. Kirja lõpus palus Haamer peapiiskoppi mures ja segaduses kogudustele vähemalt ringkiri saata.¹⁵³

Tooming vastas Haamerile, et too süüdistab teda asjata ning on kahetsusväärne, et Tarvastu ja Mustvee kogudused on nii üliagarad, kuna „koguduste omapead asjaajamised ja enneaegsed protestid vaid kahjustavad meie poolt tehtavate sammude tulemusi“. Peapiiskop lubas, et septembris tulevad praostid kokku ja võtavad määruse osas seisukoha.¹⁵⁴ Järgmisel päeval vastas Haamer, et septembris seisukoha võtmine on kahetsusväärne hilinemine, sest kogudused ja õpetajad on pidanud määruse juba südamevaluga läbi lugema ning kuna seda pole kogudustele saatnud konsistoorium, vaid täitevkomitee, siis ongi õige esitada kõik küsimused ja protestid täitevkomiteele, millest võib, kuid ei pea peapiiskoppi informeerima. Haamerit hämmastas, et teised

¹⁵² EELKKA Kirjavahetus Saarte praostkonnaga 07.10.1976–05.06.1991. Protokoll nr 3/10, 10.08.1977.

¹⁵³ EELKKA Kirjavahetus usuasjade nõukogu volinikuga ENSV-s 30.06.1951–24.12.1979. H. Haameri kiri peapiiskopile, 03.08.1977.

¹⁵⁴ *Ibid.* A. Toominga kiri H. Haamerile, 08.08.1977.

kogudused polnud seni määruse osas häält tõstnud.¹⁵⁵ Eenok Haameri sõnul eskaleerus tüli selle tõttu, et Jõgeva täitevkomitee oli edastanud saadud kirjad KGB-le¹⁵⁶.

Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekul kõneldi usukoondiste põhimäärusest 7. septembril 1977, vähem kui kuu aega enne Toominga surma. Koosoleku esimeseks päevakorrapunktiks oli NSVL-i uue konstitutsiooni projekti arutelu, millele olid eelnenud mitmes rajoonis kõigi konfessioonide esindajate ühised samasisulised koosolekud kohalike täitevkomiteede juures, mis lõppesid vaatamata mitmesugustele seisukohtade ja parandusettepanekute esitamisele heakskiitva resolutsiooni koostamisega vastavalt etteantud vormile.¹⁵⁷

Infokoosoleku „Usukoondiste põhimäärusele“ pühendatud osas, mis kestis vaid 40 minutit ja millele eelnes veel kriminaaljälitustöötaja ettekanne seoses kirikuvargustega, vaadati läbi paragrahvid, mis olid tekitanud küsimusi kas „ebamäärase sõnastuse või uudsuse“ tõttu. Kohalolijate repliikidest selgub, et voliniku asetäitja Oja oli uut määrust eelnevalt tutvustanud vähemalt Tallinnas ja Saarte praostkonnas ning alustanud Saarte praosti Toomas Pauli sõnul oma ettekannet Saaremaal sõnadega, et tal on piinlik kohe alguses esile tuua uue määruse vigu, mis on tekkinud tõlkimise käigus. Seega osati koosolekul juba üksteisele selgitada, kuidas voliniku institutsioon mitmeti mõistetavaid sätteid tõlgendab – näiteks kinnitas peapiiskop, et § 10 ei too kaasa filiaalide sulgemist, vaid filiaale vaadeldakse mingi palveruumi ümber koondunud omaette üksusena –, samas tekitasid vastuolud Oja tõlgenduste ja määruse teksti vahel umbusku, sest tõlgendajad võisid vahetuda.¹⁵⁸

Hoolimata sellest, et määrus oli kinnitatud ja valitsuse teatajas avaldatud, näis vähemalt peapiiskop lootvat, et seda saab veel parandada, kui volinikule oma ettepanekud esitada. Nii lubas ta paluda muuta nõuet, et usuühingu üldkoosolekuid tohib pidada

¹⁵⁵ EELKKA Kirjavahetus usuasjade nõukogu volinikuga ENSV-s 30.06.1951–24.12.1979.. H. Haameri kiri peapiiskopile, 09.08.1977.

¹⁵⁶ E. Haameri suuline teade K. Puumets-Sõbrale, 17.04.2017.

¹⁵⁷ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1970–1980. Protokoll, 07.09.1977, 4.

¹⁵⁸ *Ibid.*, 5-8.

edaspidi vaid täitevkomitee loal, ning lisada kolmeliikmelise juhatuse ja revisjonikomisjoni nõudele õigus valida liikmetele ka asemikud. Koosoleku lõppedes arvas Tooming, et asjaga pole vaja rutata, ning lisas, et kui oma soovide esitamisest pole muud kasu, siis antakse ehk vähemalt kirjalik seletus küsimusi tekitanud paragrahvide kohta.¹⁵⁹

Usukoondiste põhimäärus jäi kehtima aprillis kinnitatud kujul. Ida-Harju praostkonna kirjavahetusest nähtub, et 1977. aasta lõpul oli praostide infokoosolekule kutsutud voliniku asetäitja Oja, kes tutvustas taas kord oma tõlgendusi, selgitades, et kiriku senist tegevuspraktikat pole piiratud¹⁶⁰. Atko R Emmeli hinnangul ei muutnud määruse vastuvõtmine midagi, sest kirikuelu suunanud salajased määrused ja seadlused, millest enamik sisaldus ka uues põhimääruses, kehtisid juba niikuinii¹⁶¹. Seda näib kinnitavat ka teema üsna kiire kadumine koosolekuprotokollidest: pärast esmast ärevuseperioodi ei kõneldud põhimäärusest enam EELK sinoditel.

2.8. EELK uue põhikirja ettevalmistused

Esimest korda räägiti konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude infokoosolekul vajadusest uue EELK põhikirja järele ilmselt 16. mail 1968, kui peapiiskop teatas, et praost Hark ja peasekretär Leepin on paaril korral konsulteerinud volinikuga kehtiva põhikirja muutmise asjus. Konsultatsioonide tulemustest andis ülevaate Hark, alustades sellest, et põhikiri on vananenud ning muudatustega näib olevat kiire. Uus põhikiri pidi andma suurema kaalu juhatuste tegevusele ning kärpima õpetajate õigusi, samuti sooviti fikseerida täiskogu koosolekust osavõtjate miinimumarv. Hargi sõnul olevat läbirääkimised toimunud mõlemapoolsete järeleandmistega. Uuest redaktsioonist oli otsustatud kaotada tingimus, et täiskogu

¹⁵⁹ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1970–1980. Protokoll, 07.09.1977, 6-8.

¹⁶⁰ EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 4.10.74–4.2.84. Protokoll nr 1, 01.1978, 3.

¹⁶¹ R Emmel, Atko, Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastatel 1957–1990, 45.

juhib vaimulik, ning sätestada, et täiskogu valib ise endale juhataja. Välja pidi voliniku soovil jääma ka säte, et koguduse õpetaja võtab otsustava hääleõigusega osa juhatuse istungitest, kuid Hargi vastuseisu tõttu oli see küsimus jäetud esialgu lahtiseks. Samas oli otsustatud, et kirikukogul peab kohal olema vähemalt 2/3 liikmetest ja konsistooriumi täiskogus 4 liiget, kuna kokkuleppele ei jõutud koguduse täiskogu 3/5 kohaloleku nõudes. Ülejäänud parandused olid: peapiiskoppi ei valita eluks ajaks, vaid määramata ajaks; teistes kogudustes võib jutlustada mitte kohaliku õpetaja, vaid konsistooriumi loal; peapiiskoppi ei vallandata, vaid vabastatakse ametist; peapiiskop ei valitse, vaid juhib kirikut. Samuti oli loobutud sättest, mis puudutas õpetajate ja praostide autasustamisi, teenetemärke jms, sest Hargi sõnul neid tegelikkuses ei kasutatud. Ka oli volinik küsinud, miks esitavad kogudused konsistooriumile rahalisi jm aruandeid, millele Hark oli vastanud, et muidu kaotaks konsistooriumi olemasolu mõtte. Parandatud põhikirja projekt lubati saata kõigile tutvumiseks, et praostkondade konverentsid võiksid selle läbi arutada ja omapoolseid ettepanekuid teha.¹⁶²

1976. aasta praostkondade sinoditel rääkisid nii peapiiskop Tooming kui ka teda asendanud Hark uuest põhikirjast, mis Hargi sõnul oli juba konsistooriumi poolt välja töötatud ja vastu võetud, kuid kinnitamata voliniku poolt, kes soovis, et sealt puuduks säte, et kirikuõpetaja kuulub koguduse juhatusse. Tooming kinnitas, et konsistoorium ei kavatses selle nõudega leppida, samas lootis ta, et uue kirikuseaduse vastuvõtmine annab võimaluse kokku kutsuda kirikukogu, kus saab tekkinud probleeme arutada.¹⁶³ Ka 1978, kui kirikukogu tuli kokku hoopis seoses uue peapiiskopi valimisega, väitis Hark oma ettekandes, et uue põhimääruse projekt on ammu valmis ja antud volinikule tutvumiseks¹⁶⁴.

¹⁶² EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1968–1969. Protokoll, 16.05.1968, 7.

¹⁶³ EELKKA Kirjavahetus Saarte praostkonnaga 07.10.1976–05.06.1991. Sinodi protokoll, 1976, 11; EELKKA Tartu praostkonna kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused 14.07.1956–27.06.1990. Sinodi protokoll, 1976, 2.

¹⁶⁴ EELKKA XV erakorralise kirikukogu protokoll (mustandid), 31.05.1978, 2.

Tingimusest, et õpetaja kuulub koguduse juhatusse, ei taganetud ka järgmistel aastatel. Pärast uue põhikirja väljatöötamise komisjoni moodustamist 1981¹⁶⁵ on Toomas Paul saatnud 1982. aastal konsistooriumile oma parandusettepanekud, milles on kirjas:

/---/ Meie praegune Peapiiskop on mitmel korral ametlikult kinnitanud, et niikaua kui tema juhib kirikut, ei jäeta Põhikirjast välja punkti: „Koosolekust võtab osa otsustava hääleõigusega koguduse õpetaja.“ Toetan oma Peapiiskoppi!¹⁶⁶

2.9. Kirikuvargused ja raudkapikampaania

Vajaduse kirikuhoonete turvalisemaks muutmiseks põhjustas seitsmekümnendatel aastatel sagenenud kirikute rüüstamine. Kui 1970 septembris murti sisse Iisaku kirikusse, kust varastati 6 küünlajalga, vastas siseminister voliniku järelepärimisele, et kriminaalasja ei algatata, sest tegemist on administratiivkorras karistatava vähese ühiskonnaohtlikkusega pisihuligaansusega¹⁶⁷. Samuti lõpetati kriminaalasi seoses sama aasta oktoobris toimunud õise sissemurdmisega konsistooriumi ametiruumidesse, kust midagi väärtuslikku ära ei viidud. Pärast seda sündmust pöördus Teder siseminister Valter Ani poole küsimusega, kui palju peab varas ära viima, et võiks algatada juurdlust, kuna praegu võib jääda kurjategijatele mulje, et kirikutesse võibki sisse murda, sest see pole kuritegu, ning lisan, et sarnaseid juhtumeid on olnud mitmeid¹⁶⁸.

1971–1972 murti taas sisse mitmesse luteri ja õigeusu kirikusse, sh Võru Katariina kirikusse, kust muuhulgas varastati muinsuskaitsealune kroonlühter¹⁶⁹. 1972. aasta

¹⁶⁵ Hark, Edgar, Eesti Evangeelne Luterlik Kirik tänapäeval. Tallinn, Perioodika, 1982, 62.

¹⁶⁶ EELKKA Kirjavahetus EELK põhikirja ettevalmistamise küsimustes 1982. T. Pauli kiri EELK põhikirja komisjonile, 03.09.1982, 6.

¹⁶⁷ ERA.R-1989.1.128 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам. V. Ani kiri L. Piibule, 4.

¹⁶⁸ ERA.R-1989-1-132a Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам. 5-6.

¹⁶⁹ ERA.R-1989.1.379 Kirikutesse sissemurdumised ja vargused. Spravka, 83-85; Kiriku ja koguduse ajalugu. – EELK Võru Katariina kogudus. <http://www.eelk.ee/voru.katariina/> 02.05.2017.

lõpul pöördus uus volinik Piip omakorda siseministri poole, rõhutades olukorra tõsidust sellega, et tegemist on kuritegudega „täitevkomiteede poolt usuühingutele ajutiseks kasutamiseks antud sotsialistliku omandi vastu“ ning kirikud, kuhu sisse murtakse, on ajaloolised mälestusmärgid, milles hoitakse suure kunstiväärtusega esemeid. Volinik palus anda miilitsaorganitele korraldus teha kõik varguste vältimiseks, samuti suhtuda „range nõudlikkusega“ usuühingutesse, kes suhtuvad lohakalt nende valdusse antud sotsialistlikku omandisse.¹⁷⁰ Selline taktika kandis vilja, veebruaris 1973 saabus siseministri asetäitja Edmund Nääri vastus, et siseasjade organeile on antud korraldus võtta tarvitusele abinõud kirikute suhtes toimepandavate õigusrikkumiste ärahoidmiseks, samuti nõuda usuühingutelt täpset seaduste täitmist ja heaperemehelikku suhtumist sotsialistlikku omandisse¹⁷¹. Aprillis 1974 saatis Piip täitevkomiteedele kirja palvega korraldada kirikutes põhjalik kontroll varade hoidmise ja säilitamise üle¹⁷²; täitevkomiteedelt järgnevatel kuudel saabunud vastustest Piibule võib lugeda, et suvel toimus kogu riigis kirikute varade põhjalik revideerimine ning kõik kogudused said korralduse paigaldada kirikuhoonetesse signalisatsiooniseadmed ja muretseda seifid. Samas on räägitud signalisatsiooni vajalikkusest ka varem praostide koosolekutel ja sinoditel. Paraku olid signalisatsiooniseadmed kallid ja kõigil väikestel kogudustel ei jätkunud selleks raha, mistõttu arvati, et signalisatsiooni peaks välja ehitama riik, kellele kirikuhoone kuulub¹⁷³.

1974 oli luteri kirikule rahulik aeg, kui rüüstati ainult õigeusu kirikuid, seevastu 1975–1979 murti sisse kokku 26 luteri kirikusse üle riigi, ühtegi vargust ei toimunud ainult Hiiu- ja Saaremaal¹⁷⁴. 1977 jaanuaris kirjutas Piip täitevkomiteedele, et usuühingute valduses olevad kultuuriväärtused on suures ohus, mistõttu tuleb alustada kirikuhoonetes kunstimälestiste fotografeerimist ja arvelevõttu, rääkida veel kord

¹⁷⁰ ERA.R-1989.1.136 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями. L. Piibu kiri V. Anile, 28.12.1972, 144.

¹⁷¹ *Ibid.* E. Nääri kiri L. Piibule, 65.

¹⁷² ERA.R-1989.1.157 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями. L. Piibu kiri TSN TK esimeestele, 08.04.1974, 103.

¹⁷³ EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950–13.09.1974. Protokoll nr 28.

¹⁷⁴ ERA.R-1989.1.379 Kirikutesse sissemurdmised ja vargused. Spravka, 83-85.

kogudustega, kes on keeldunud signalisatsiooni paigaldamast, ning lubada ekskursioone kirikuhoonetesse ainult koos ekskursioonibüroo giididega, teadlasi väljastpoolt vabariiki vastava tõendi olemasolul ning üksikisikuid täitevkomitee loal, samuti keelata turistidel kirikuhoonetes pildistamine¹⁷⁵. Novembris 1977 teatas kultuuriministri asetäitja Ants Päiel, et varastatud esemete leidmise kergendamiseks ning eristamiseks viiakse 1977–1978 läbi kunstimälestiste täielik arvelevõtmine ja märgistamine¹⁷⁶. Mais 1978 sai Piip kirja siseministeriumi liikmelt V. Grigorjevilt, milles soovitati edasiste varguste ärahoidmiseks organiseerida tsentraliseeritud korras kirikute varustamine seifide ja raudkappidega, märgistada raamatud, kaaluda võimalust laelühtrid 1,5 meetrit kõrgemale tõsta, mitte jätta kirikutesse redeleid ning taotleda aktiivsemalt valvesignalisatsiooni paigaldamist¹⁷⁷. Samade soovitustega oli kriminaaljälituse töötaja esinenud ka 1977 konsistoriumis toimunud infokoosolekul¹⁷⁸. Kolmeliikmeline vargajõuk tabati 1980. aastal, kohus suutis tõestada üle kolmekümne kuriteo¹⁷⁹.

¹⁷⁵ ERA.R-1989.1.189 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями. Ringkirjaliselt, 07.01.1977 nr 8, 17.

¹⁷⁶ ERA.R-1989.1.190 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями. A. Päieli kiri L. Piibule, 18.11.1977, 143.

¹⁷⁷ ERA.R-1989.1.200 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями. V. Grigorjevi kiri L. Piibule, 08.05.1978, 168-169.

¹⁷⁸ EELKKA Konsistoriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1970–1980. Protokoll, 7.09.1977, 5.

¹⁷⁹ Sulbi, Raul. Pealtnägija: AIDSi-tervendaja osutus kirikuvargaks. Postimees 15.10.2008. – <http://www.postimees.ee/41083/pealtnagija-aidsi-tervendaja-osutus-kirikuvargaks.> / 08.03.2017

3. KOGUDUSTE SULGEMINE

3.1. Hanila koguduse sulgemine 1970

1970. aasta alguses tegutses Eestis 145 EELK kogudust. Järgmisel aastakümnel suleti neist kolm – Hanila, Karula ja Rakke kogudused.

1968. aastal laekus Hanila koguduse arvele liikmeannetustena 95 inimeselt 510 rbl ja muude annetustena 22 rbl, millest kirikukassasse tasuti 79,80 rbl ning kindlustusmaksu ja hoonetemaksu kokku 479,84 rbl¹⁸⁰. Veebruaris 1969 pöördus koguduse juhatus konsistooriumi poole palvega vabastada kogudus kirikukassamaksu tasumisest, sest see oleks ainuke võimalus hädavajalikud kulutused katta¹⁸¹. Sellele palvele tuli konsistoorium vastu¹⁸², kuid kui 23. märtsil palus kogudus konsistooriumilt lisaks umbes 200 rbl laenu, kuna polnud veel kogunenud piisavalt liikmeannetusi hoonetemaksu tasumiseks¹⁸³, vastati napolisõnaliselt, et kehtiva korra järgi konsistoorium laenuoperatsioone ei teosta, kui tegemist pole lühiajalise laenuga viiviste vältimiseks¹⁸⁴. Siiski on konsistooriumi aruannetest näha, et kogudustele laenu anti, millest võib järeldada, et äraütlemise tegelik põhjus oli koguduse ilmne maksejõuetus. Sama aasta lõpus selgus, et liikmeannetajate arv oli langenud aastaga 53 inimeseni, seega 42 inimese võrra, mistõttu otsustas koguduse täiskogu koosolek 5. juulil 1970 koguduse sulgeda ja liita koguduse liikmed 7 km kaugusel tegutseva Karuse kogudusega. Täiskogu liikmete soov oli, et koguduse armulauariistad ja ristimisvaagen antaks üle Varbla kogudusele kasutamiseks selle filiaalis.¹⁸⁵

¹⁸⁰ EELKKA X-13 Kirjavahetus Hanila kogudusega. EELK Hanila kogudusse 1968 aruanne, 02.02.1969.

¹⁸¹ *Ibid.* EELK Hanila koguduse juhatuse avaldus, 02.02, 1969.

¹⁸² *Ibid.* Väljavõte EELK Konsistooriumi 20. märtsi 1969 täiskogu koosoleku protokollist nr 3, p 20.

¹⁸³ *Ibid.* Koguduse juhatuse esimehe V. Lahe kiri, 23.03.1969.

¹⁸⁴ *Ibid.* EELK Hanila koguduse juhatusele, 02.04.1969.

¹⁸⁵ *Ibid.* Protokoll nr 1 (60).

3.2. Karula koguduse sulgemine 1972

Hanila sündmustest märksa traagilisemalt kulges Karula koguduse sulgemine. 1970. aastal laekus kogudusele liikmeannetusi 667 rbl ja muid annetusi 206,43 rbl, millest kirikukassasse maksti 131 rbl ja pensionikassasse 40 rbl; maksusid tuli samal aastal maksta kokku 611,27 rbl¹⁸⁶. Veebruaris 1971 esitas koguduse juhatus konsistooriumile avalduse kirikukassamaksust vabastamiseks, selgitades, et koguduse palvemaja vajab hädasti remonti – tuleb panna uus katus ja uuendada korstnate otsad, tellida uued aknaraamid ja läbi viia üldine sanitaarremont. Usuti, et kirikukassamaksust vabastamine võimaldab igal aastal kulutada 200–300 rbl remondile¹⁸⁷. Konsistoorium oli vabastusega nõus¹⁸⁸.

7. novembril samal aastal oli koguduse täiskogu koosolekul päevakorras hoopis koguduse töö jätkamine. Ettekande tegi koguduse õpetaja Artur Raibakas, kes väitis, et kuigi teenistused toimuvad ainult kord kuus, on neist osavõtt siiski väga väike, näiteks lõikustänupüha jumalateenistusel osales ainult neli inimest, ning isegi täiskogu liikmed ei võta koguduse elust osa. Õpetaja arvates näitas see, et inimesed ei armasta ega vaja koguduse palvemaja, nagu ka Jumala sõna. Koguduse juhatuse esimehe ettekandest selgus, et alates jaanuarist oli teinud liikmeannetuse 107 inimest ja laekunud 589,32 rbl, samal ajal kui kulusid oli 732,86 rbl ulatuses, mistõttu polnud kogudus võimeline tasuma isegi riigimaksusid, aga palvemaja vajab remonti, kusjuures ainuüksi katuse vahetuseks oli tarvis 2000–3000 rbl, mistõttu polnud palvemaja võimalik enam kogudusele hoida. Juhatus esimees tegi ettepaneku otsustada küsimus hääletuse teel. Täiskogu otsustas ühel häälel lõpetada koguduse tegevus 31. detsembril 1971 ning uusi annetusi mitte vastu võtta.¹⁸⁹ 18. novembril 1971 otsustas konsistooriumi täiskogu koguduse likvideerimise protsessi katkestada, kuna pidas otsust ennatlikuks, ning Valga praostkonna praostil Eduard Kaldal ja kiriku revisjonikomisjoni esimehel Kannukesel kohapeal selgitada koguduse likvideerimise

¹⁸⁶ EELKKA X-35 EELK Karula kogudus. Protokoll nr 2 (90), 01.03.1971.

¹⁸⁷ *Ibid.* Avaldus EELK Konsistooriumile, 28.02.1971.

¹⁸⁸ *Ibid.* Väljavõte EELK Konsistooriumi 01.04.1971 täiskogu koosoleku protokollist nr 4 p 51.

¹⁸⁹ *Ibid.* Protokoll nr 3 (91), 07.11.1971.

otsuse põhjusi¹⁹⁰. 19. novembril kutsuti Raibakas peapiiskopi jutule Karula olukorrast aru andma. Kümme päeva hiljem kirjutab Kannukene peapiiskopile, et läheb detsembril alguses koos Kaldaga Karula kogudust revideerima, kuna Kalda arvastes pole olukord lootusetu ja otsus on tehtud mõtlematult. Lisaks palus Kannukene luba pidada koos Ago Viljariga teisel jõulupühal Karulas jumalateenistus, kuna neile mõlemale kui endistele Karula koguduse liikmetele on selle saatus südamelähedane.¹⁹¹ 3. detsembril toimus koguduse juhatuse ja revisjonikomisjoni ühine koosolek, millel arutati taas koguduse töö jätkamise võimalikkust. Vaatamata majanduslikele raskustele ja sellele, et kogudus oli liikmete surmade tõttu kokku kuivanud ning vaimulik polnud enam aastaid koguduselt palka saanud, vaid elatunud tööst Hargla koguduses ja sovhoosi mesinikuna, soovisid kõik 16 kohaletulnut, et konsistoorium jätkaks likvideerimisotsuse kinnitamata ning koguduse tegevus jätkuks. Samuti otsustati pöörduda Karula sovhoosi direktori poole palvemaja vabade ruumide sovhoosi käsutusse andmiseks tingimusel, et sovhoos võtaks hoone remondi enda teha.¹⁹²

Teisel jõulupühal pidasid Kannukene ja Viljari Karulas jumalateenistuse, millest osavõtt jäi loodetust väiksemaks, kohale ei tulnud isegi koguduse juhatuse liikmeid. Kannukene oli jumalateenistuse toimumisest teatanud ka Antsla filiaalis, kuid Antslas oli hakanud levima kuuldus, et teenistus on viidud üle õhtusele ajale. Karula lähedalt Lüllemäelt oli samuti vähe tulijaid, sest seal teati, et Kannukese jutlus on ära keelatud. Nimelt oli enne jõule külastanud Raibakast Valga rajooni täitevkomitee sekretär ning öelnud, et volinikuga kooskõlastatult on otsustatud jutlus ära jätta, samuti olevat ära keelatud sovhoosil kiriklat remontida. Kannukene ise keelu kohta teadet ei saanud.¹⁹³

Märtsis 1972 kirjutab Raibakas konsistooriumile, et koguduse usuolu ei ole uuel aastal elavnenud, kuid märgata võib „teatud hoolt liikmeannetuste tasumisega nende inimeste poolt, kes tõesti tahavad, et kogudus säiliks“; kolmest peetud jumalateenistusest oli

¹⁹⁰ EELKKA X-35 EELK Karula kogudus. Väljavõte EELK Konsistooriumi 18. novembri 1971 täiskogu koosoleku protokollist nr 9 p 65.

¹⁹¹ *Ibid.* R. Kannukese kiri peapiiskopile, 29.11.1971.

¹⁹² *Ibid.* Protokoll nr 4 (92); *ibid.* protokoll nr 4/1971, 09.12.1971.

¹⁹³ *Ibid.* R. Kannukese kiri A. Toomingale, 28.12.1971.

võtnud osa vastavalt 8, 5 ja 3 inimest, see-eest liikmeannetuse oli teinud 21 inimest, kokku 114 rbl¹⁹⁴.

21. märtsil 1972 toimunud konsistooriumi täiskogu koosolekul, millest võttis osa ka Raibakas, kes avaldas soovi jätkata Valga praosti kaasabil Karulas tööd, vabastati kogudus kirikukassamaksu tasumisest ning määrati hoone remondiks 500 rbl toetust tingimusel, et konsistooriumile esitatakse remonttööde eelarve¹⁹⁵. Eelarve koostati mai alguses toimunud juhatuse ja revisjonikomisjoni koosolekul ning see oli 1805 rbl¹⁹⁶.

Täiesti ootamatult kutsuti koguduse juhatuse esimees 30. juuniks rajooni täitevkomiteesse, kus talle teatati, et Usuasjade Nõukogu on juba mais teinud otsuse kogudus likvideerida. Koguduse tegevus lõpetati 3. juulist, seda kogunesid üle võtma kohaliku täitevkomitee, rajooni keskarhiivi ja muuseumi esindajad. Hoone anti Karula sovhoosile, dokumendid rajooni arhiivile, osa esemeid Valga rajooni muuseumile ning krutsifiks, altaririistad, altar, kroonlühtrid, kantsel ja kirikukell Hargla kogudusele. Vaidlusi tekitas kassas olev raha 184,38 rbl, mis täitevkomitee arvates tuli kanda riigituludesse. Kuna kogudus oli juba tasunud kõik selle aasta riiklikud maksud, nõudsid koguduse esindajad, et pool makstud summast ja kassas olev raha kantaks Hargla koguduse arvele, sest täpselt nii oli juhatuse esimehele 30. juunil täitevkomitees lubatud. Olukorra lahendamiseks otsustati pöörduda ministeeriumisse, kassaraha jäi kuni otsuse tegemiseni Raibakase kätte.¹⁹⁷

Peapiiskop ja konsistoorium said toimunust teada alles 4. juulil Raibakase saadetud teatest, milles oli millegipärast öeldud, et kassaraha on juba kantud riigituludesse. Kaks päeva hiljem vastas Tooming vihase kirjaga, heites Raibakasele ette raha loovutamist riigile, samal ajal kui maksud pensioni- ja kirikukassasse on tasumata – tema kui koguduse õpetaja ülesanne oli hoolitseda, et koguduse liikmete annetatud raha jääks

¹⁹⁴ EELKKA X-35 EELK Karula kogudus. A. Raibakase kiri konsistooriumile, 06.03.1972.

¹⁹⁵ *Ibid.* Väljavõtteid EELK Konsistooriumi 21.03.1972 täiskogu koosoleku protokollist nr 2, p 2 ja 52.

¹⁹⁶ *Ibid.* Protokoll nr 3 (95).

¹⁹⁷ *Ibid.* A. Raibakase kirjad peapiiskopile, kätte saadud 04.07.1972 ja 10.07.1972; Raibakase kiri praostile 04.07.1972.

kiriku käsutusse¹⁹⁸. 19. juulil kirjutas peapiiskopi asetäitja Hark usuasjade volinikule, et Karula kogudus võlgneb konsistooriumile 114,60 rbl ning et koguduse liikmete eriotstarbeks annetatud summad peaksid kuuluma kirikule¹⁹⁹. 27. juulil sai Raibakas konsistooriumist teate, et kooskõlastatult volinikuga tuleb konsistooriumile kuuluv 114,60 rbl saata kirikuvalitsusse; ülejäänud raha osas puudus endiselt selgus²⁰⁰.

Selle juhtumi puhul on huvitav tõik, et volinik Teder teatas MN-i asjadevalitsejale G. Martinile oma seisukoha koguduse sulgemise kohta, milleni oli jõudnud kohapeal tehtud kontrolli tulemusel, alles 5. aprillil 1972, lisades, et seisukoha esitamine hilines, kuna vahepeal tekkis „mõningaid probleeme mainitud küsimuse osas“²⁰¹. Võimalik, et volinik jõudis sulgemisotsuseni pärast kohtumist Valga rajooni täitevkomitee töötajatega, kes teda selles veensid, või oma silmaga kirikuhoone seisukorda nähes, kuid täiesti tähelepanuta ei saa jätta ka tema järglase volinik Piibu kirja EKP KK esimesele sekretärile Johannes Käbinile seoses voliniku asetäitja Kaljo Oja ja autojuht Jaan Vellingu väidetega, et eelmine volinik tegeles altkäemaksuvõtmise ja väljapressimisega²⁰².

3.3. Rakke koguduse sulgemine 1975

Rakke koguduse jumalateenistustel osales 1973. ja 1974. aastal 15–20, suurtel kirikupühadel 35–40 inimest. Kuna oma kirikuhoone puudus ja kasutati Rakke baptistikoguduse ruume, siis majandusraskusi kogudusel polnud.²⁰³ Sulgemise põhjustas 1974. aastal tekkinud olukord, kus koguduse juhatuse esimees ja kassapidaja

¹⁹⁸ EELKKA X-35 EELK Karula kogudus. A. Toominga kiri A. Raibakasele, 06.07.1972.

¹⁹⁹ *Ibid.* E. Hargi kiri Usuasjade Nõukogu volinikule ENSV-s, 19.07.1972.

²⁰⁰ *Ibid.* A. Leepini kiri A. Raibakasele, 27.07.1972.

²⁰¹ ERA.R-1.15.801 Kirjavahetus NSVL MN Usuasjade Nõukogu ja selle volinikuga ENSV-s kõigis usuasjadega seotud küsimustes 08.01.1975–02.12.1975. M. Tederi kiri G. Martinile, 05.04.1972, 1.

²⁰² ERA.R-1989.1.136 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями. L. Piibu kiri J. Käbinile, 10.11.1972, 111.

²⁰³ ERA.R-1.15.885 Kirjavahetus NSVL MN Usuasjade Nõukogu ja selle volinikuga ENSV-s kõigis usuasjadega seotud küsimustes 08.01.1975–02.12.1975. Õiend, 49.

astusid tagasi²⁰⁴ ning keegi ei soostunud nende kohustusi üle võtma. 23. oktoobriks kokku kutsutud koguduse juhatuse täiskogu koosolekule, mille päevakorras oli juhatuse ja revisjonikomisjoni valimine, ilmus kõigest üheksa inimest, mistõttu polnud võimalik valimisi läbi viia²⁰⁵. Koguduse hooldajaõpetaja Juhan Jõgi novembris peapiiskopile saadetud kirjast selgub, et intriig oli seotud juba mitu aastat püsinud kahtlustega, et koguduse asjaajaja osa annetustest endale võtab²⁰⁶.

Järgmisele, 17. novembril toimunud koosolekule ilmus 24-st koguduse nõukogu liikmest 12, kuid endiselt ei soostunud keegi end juhatuse või revisjonikomisjoni liikme kandidaadiks üles seadma. Koosolek otsustas taotleda konsistooriumilt nõusolekut ühineda Koeru kogudusega ja paluda Rakvere rajooni täitevkomiteelt luba anda koguduse varad üle Koeru kogudusele, sest kogudust asutades saadi varad peamiselt Koeru koguduselt. Otsused võeti vastu ühehäälselt.²⁰⁷

Aprillis 1974 teatas Viru praostkonna praost August Laumets peapiiskopile, et 14. aprillil on koostatud aktid Rakke koguduse varade üleandmise kohta. Kõik armualariistad loovutati Rakvere rajooni täitevkomitee otsusel Väike-Maarja koguduse kasutusse, ülejäänud varad baptistide usuühingule. Küsimus, mida teha kassas oleva rahaga, oli akti koostamise hetkel usuasjade volinikuga kooskõlastamata.²⁰⁸

²⁰⁴ EELKKA X-94 EELK Rakke kogudus. Juhan Jõgi kiri peapiiskopile, kätte saadud 11.11.1974.

²⁰⁵ *Ibid.* Protokoll nr 3/84.

²⁰⁶ *Ibid.* Juhan Jõgi kiri peapiiskopile, kätte saadud 11.11.1974.

²⁰⁷ *Ibid.* Protokoll nr 4/85.

²⁰⁸ *Ibid.* A. Laumetsa kiri A. Toomingale, 17.04.1975.

4. VAIMULIK ELU JA HARIDUSTEgevus

4.1. Kiriklikud talitused

4.1.1. Kiriklike talituste arvu vähenemine ja konkurents teiste konfessioonidega

Kui kiriku liikmeannetajate arv kahanes seitsmekümnendatel aastatel 37 590 inimese võrra eelkõige eakate liikmete surmade tõttu²⁰⁹, siis ametitalituste ja armulaualiste arvu vähenemine oli märksa tagasihoidlikum, kusjuures konfirmantide hulk hoopis kasvas, ületades isegi 1977–1978, suurima tagasilanguse ajal, 1966–1969. aastate taseme. Võrreldes aastatega 1970–1971, oli konfirmatsioonide arv 1979–1980 tõusnud 11%; kuna ristimiste, laulatuste ja kiriklike matuste arv vähenes samade aastate võrdluses vastavalt 17, 13 ja 18% (vt lisa 3).

Kiriku hääbumise ühe põhjusena nähti konkurentsi teiste konfessioonidega, eeskätt baptistidega. Erinevalt luteri kirikust püsis vabakoguduste liikmeskond vaadeldaval perioodil suhteliselt stabiilne: EKBL-i liikmeskond kahanes 1970–1975 vaid 751 inimese võrra 7438 liikmeni, kuna metodistide arv püsis pea muutumatu, kasvades nelja inimese võrra 2169 liikmeni²¹⁰. 1974. aasta Ida-Harju sinodil ütles peapiiskop Tooming seoses baptistide tegevusega Raplas, et „lahkusulised tõmbavad vähe inimesi välja maailmast“, vaid rohkem luteri kirikust, sest see on kergem²¹¹. Sama seisukohta oli juba 1968. aastal jaganud ka volinik Teder, andes Toomingale soovitusel korraldada luteri kirikus kõikjal, kus võimalik, piiblitunde, et „rahvas ei jookseks lahkuskudesse“²¹². Sellegipoolest oldi luteri kirikus arvamusel, et vabakogudustel, eriti

²⁰⁹ EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950–13.09.1974. Protokoll, 05.01.1972, 2.

²¹⁰ Plaat, Jaanus. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused, 221.

²¹¹ EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950–13.09.1974. Protokoll nr 28.

²¹² EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1968–1969. Protokoll, 21.02.1968, 8.

baptistidel, kelle edu seostati küll keelatud, kuid siiski aktiivse noortetööga, on erivabadusi, mis neile ei laiene²¹³.

Seitsmekümnendatel aastatel hoogustus juba eelmise aastakümne teises pooles alanud konfessiooniülene sõpruskondlik evangeelne noorteliikumine, mis koondus eeskätt vabakoguduste ümber ja mida iseloomustas konfessionaalseid erisusi eirav liikumine kirikust kirikusse vastavalt sellele, kus parajasti midagi huvitavat toimus²¹⁴. Ehkki noorte tegevus haaras ka luterlasi ja üksikuid kooskäimisi hakati korraldama peapiiskopi nõusolekul ka luteri kirikus, näit 1975 alanud iganädalased koosolekud Nõmme Rahu koguduse filiaalis ja hiljem Pühavaimu kirikus ning neist välja kasvanud noorteansambli Oikumene jumalateenistused Harku tänava palvemajas, samuti toimus kirikuvalitsusega kooskõlastamata ettevõtmisi, sh Villu Jürjo korraldatud Hädameeste suvelaagrid²¹⁵, olid teised konfessioonid sel perioodil noortele avatumad ja atraktiivsemad. Kuigi sinoditel räägiti vajadusest noori kiriku ellu kaasa tõmmata, püsis luteri kiriku suhtumine noortemeelsetesse uuendustesse tõrjuv. 1978 vastas Hark Tallinna praostkonna sinodil tõstatatud küsimusele, kas ei saaks midagi ette võtta noorte enamaks kaasamiseks, et probleem on olemas, kuid konsistoorium ei saa muuta kehtivaid seadusi²¹⁶. Samas oli vastuseis uuendustele olemas ka kiriku sees, näiteks palusid Tallinna praostkonna koguduste organistid 1980 edastada praostil konsistooriumile oma rahulolematuse seoses Jaani kirikus ja Harku palvelas kuulnud luteri kirikule sobimatu muusika ja „mikrofonidega efektitsemisega“²¹⁷. Näib justkui usutav, et seitsmekümnendate mõõna süvendas teiste konfessioonide suurem võimekus tabada aja vaimu ja olla noortele avatud, ent seda oletust ei toeta Tallinna luteri koguduste statistika aastatest 1979 ja 1980.

Luteri kiriku suurima mõõna aasta 1978 kattus Tallinna Oleviste kirikuga seotud evangeelse äratusliikumise, nn Effataa-ärkamise tippajaga, kui Olevistes toimus 244

²¹³ EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 4.10.74–4.2.84. Protokoll, 18.12.1975, 3.

²¹⁴ Altnurme, Lea. Interkonfessionaalsed sõpruskonnad Eestis 1970. ja 1980. aastatel, 180-202.

²¹⁵ Rannut, Priit. Mälestuskilde iseseisvuse taastamise teekonnal. – Usk vabadusse, 209-212.

²¹⁶ EELKKA Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 30.03.1960–02.11.1990. Protokoll nr 31, 4.

²¹⁷ *Ibid.* E. Hiisjärve kiri konsistooriumile, 12.02.1980.

teenistust aastas, seda külastasid USA nelipühi taustaga ansambel Living Sound ja astronaut J.B. Irwin, liikumisega liitus tuntud laulja Marju Kuut ning septembrist 1978 kuni aprillini 1979 toimusid nn imetervenemised²¹⁸. (Oleviste tervenemisi mainis 1979. aasta Ida-Harju sinodi ettekandes ka peapiiskop Hark, kasutades neid positiivse näitena, kõneldes usust ja usaldusest²¹⁹.) 1979. aastal kasvas Tallinna luteri kogudustes ristimiste ja konfirmatsioonide hulk võrreldes eelmise aastaga hüppeliselt vastavalt 30 ja 40% ning konfirmatsioonide arv jätkas kasvu ka 1980, suurenedes võrreldes 1978. aastaga 45% (vt lisa 5), kuna üle Eesti sarnast tõusu ei olnud. Neid arve vaadates tundub, et Oleviste äratus tõi uusi liikmeid ka luteri kirikule, samuti näib usutav, et 1981. aastal alanud pidev ristimiste arvu tõus luteri kirikus (alates 1983 ristiti igal aastal üle 1000 inimese) oli osaliselt seitsmekümnendate karismaatilise noorteliikumise järelkaja – ehk liitusid EELK-ga nüüd need, kes olid jõudnud äratundmisele, et karismaatiline vagaduslaad neile ei sobi, või valisid konfessioonide erinevusi mittetundvad või eiravad inimesed endale kodukiriku mingi isikliku eelistuse (näit elukoht) järgi.

4.1.2. Ristimine ja konfirmatsioon

Laste ristimiste vähenemise ühe põhjusena nähti raskusi ristivanemate leidmisel: kuna noored ei olnud enamasti konfirmeeritud, oli tekkinud probleem, et ristimine ei osutunud võimalikuks vaderite puudusel. Uues olukorras tuli leppida kas ainult vanematega või leeritada nõusoleku andnud inimesi. Kuna iga ristilaps vajab 2–3 ristivanemat, võib see osaliselt seletada konfirmantide arvu väikest, kuid pidevat tõusu kogu aastakümnel; samuti kasvatasid konfirmatsioonide arvu leeritamata inimeste laulatused – 1977 kirjutas Albert Soosaar oma sõbrale Burchard Liebergile, et kiriklikult abielluda soovijate arv on suurenenud, kuid enamasti on need noored

²¹⁸ Saard, Riho. Tallinna vaim: peatükk XX sajandi Eesti karismaatilise liikumise aja- ja mõtteloost. Tallinn, 2010, 11-25.

²¹⁹ EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 4.10.74–4.2.84. Protokoll nr 33, 10.06.1979, 5.

konfirmeerimata²²⁰. Sellele, et sageli lasti end leeritada üksnes muu kirikliku talituse tarvis, viitab ka 1978. aasta Ida-Harju sinodil kõlanud etteheide, et konfirmante pole kirikus näha ei enne ega pärast konfirmatsiooni, millele peapiiskop Hark vastas, et Tallinna Kaarli koguduses tuleb konfirmandil 3–5 korda jumalateenistusest osa võtta, mida õpetaja peab oma allkirjaga kinnitama – ka selline kontrollimeede viitab konfirmantide vähesele huvile koguduse elus osaleda²²¹. Soovijaid leeritati aasta ringi, peapiiskop Hargi sõnul kasutasid seda võimalust sageli just vaderid ja abiellujad²²². Ka oli võimalik erandkorras leeritada peapiiskopi loal alla 18-aastaseid noori; see toimus üksnes vanemate nõusolekul koos samast perekonnast täisealise venna või õega²²³.

Ristimisega seoses tehti mitmel koosolekul juttu ka ristivanematest loobumisest ja konfirmeerimata ristivanemate lubamisest: 1973. aastal arutles Soosaar praostide informatsioonikoosolekul, et vaderite juuresolek ei tee ristimist ristimiseks ning nende puudumine ei tühista ristimissakramenti, samamoodi nagu ei tühista seda ka konfirmeerimata ristivanem, sest noori hakati leeritama alles 18. sajandil, ent kui loobuda ristivanemate konfirmatsiooni nõudest, tekiks küsimus, kas konfirmeerimata inimene võib kuuluda kogudusse. Samal koosolekul tõdeti, et konfirmantidele pole pakkuda sobivat nüüdisaegset õppekirjandust ning vastav komisjon peaks katekismuse teksti läbi vaatama, samuti leiti, et lahendamist vajab küsimus, kuidas talitada, kui näiteks vanaema palub lapselapse ristida vanemate teadmata.²²⁴ 1978. aastaks oli see küsimus lahendatud, Tallinna praostkonna sinodil vastas Hark samale küsimusele, et seda ei saa lubada, sest seaduse ees vastutavad lapse eest vanemad²²⁵.

Siiski ei langenud ristimiste arv ühtlaselt kogu kirikus, vaid Ida-Harju, Lääne-Harju ja Pärnu praostkonnas toimus kümnendil väike tõus, Ida-Harjus koguni üle 10%. Viimase

²²⁰ EELKKA A. Soosaare ja B. Liebergi kirjavahetus. A. Soosaare kiri B. Liebergile, 31.10.1977.

²²¹ EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 4.10.74–4.2.84. sinodi protokoll 32, 12.12.1978, 2.

²²² EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950–13.09.1974. Protokoll nr 27, 03.05.1973, 3.

²²³ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 12.01.1970–28.12.1972. A. Toominga kiri H. Loidele, 05.07.1971.

²²⁴ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1970–1980. Protokoll, 11.04.1973, 6.

²²⁵ EELKKA Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 30.03.1960–02.11.1990. Protokoll nr 31, 4.

põhjuseks olid Kuusalu ja Loksa koguduste õpetaja Eduard Salumäe korraldatud ristimispühapäevad, kus ristiti korraga palju lapsi ja mis olid osutunud populaarseks. 1979. aasta sinoditel tõi Hark Kuusalu praktikat eeskujuks kõigile praostkondadele.²²⁶

Kümnendi teises pooles muutus üha aktuaalseks täiskasvanute ristimine, mis tõi päevakorda uue küsimuse, kas täiskasvanu ristimine võib toimuda koos konfirmatsiooniga, milline on ristimise ja konfirmatsiooni vahekord, kui need järgnevad teineteisele, ning kas täiskasvanuna ristitu vajab üldse konfirmatsiooni. Samuti tekkis vajadus välja töötada uus täiskasvanute ristimise kord.²²⁷

4.1.3. Armulaud

Sama tõsiseks probleemiks kui ristimistalituste vähenemine oli armulaualiste arvu pidev kahanemine, sh jumalateenistusel osalejate seas, mis sundis peapiiskop Toomingat panema 1970. aastal ametivendadele südamele, et nad ise tuleksid sinodi ajal armulauale ja oleksid kogudusele eeskujuks²²⁸.

Eduard Salumäe sõnul oli armulaua käimine koguduse liikmete hulgas vähenenud, sest vanaks oli saanud põlvkond, kes ka noorena eriti armulaua ei käinud²²⁹. Teine armulauale tulemata jätmise põhjus, mida pidas oluliseks eeskätt Soosaar, oli armulauateenistuse kord, kus pidi jumalateenistuse ajal kaks korda altari ette tulema, esimene kord pihitalituseks ja teine kord armulauale – vanematele inimestele oli see sageli raske. 1971. aasta Tallinna praostkonna sinodil nähti lahendusena kogudusele selgitamist, et need, kel on käimisega raskusi, võivad pihitalituse ajal oma kohtadele jääda²³⁰.

²²⁶ EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 04.10.1974–04.02.1984. Sinodi protokoll, 1979, 3.

²²⁷ *Ibid.* Sinodi protokoll 1979, 7; Õpetajate informatsioonikoosoleku protokoll nr 26, 15.03.1980, 4.

²²⁸ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1970–1980. Protokoll, 07.10.1970.

²²⁹ EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 04.10.1974–04.02.1984. Õpetajate informatsioonikoosoleku protokoll nr 26, 15.03.1980, 5.

²³⁰ EELKKA Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 30.03.1960–02.11.1990. Sinodi protokoll, 1971, 4.

Saarde koguduse õpetaja Elmar Salumaa nägi armulauaprobleemi ühe põhjusena kohustust end eelnevalt kirjalikult registreerida, sest inimesed pelgavat, et keegi võib neid nimekirju kontrollida, ning pakkus 1972. aasta detsembris toimunud praostide informatsioonikoosolekul võimaliku lahendusena välja armulaualiste kirjapanemisest loobumise, kuna tema koguduses oli selline teguviis armulaualiste arvu tõstnud. Peapiiskop toona sellist praktikat ei pooldanud ega olnud rahul õpetaja omavolitsemise ning konsistooriumi otsuse eiramisega. Salumaale vaidlesid vastu teisedki, küsides, mis väärtus on armulaual, kuhu tullakse salaja.²³¹ Üllatav on neli aastat hiljem, 1976. aasta detsembris Ida-Harju praostkonna õpetajate informatsioonikoosolekul protokollitud Toominga väide, et inimesed on armulauale registreerumisega küll harjunud, kuid sundust selleks ei ole²³². Teistest uurija kasutuses olnud dokumentidest sarnast järeleandmist ei leia; 1975. aasta Tartu praostkonna sinodil on Tooming kõnelnud armulauale registreerimisest veel kui enesestmõistetavast asjast, rõhutades, et õpetajad ise armulaualisi kirja paneksid, et nendega eelnevalt kohtuda²³³. Igatahes 1980. aasta Ida-Harju sinodil, kui Kuusalu õpetaja Eduard Salumäe, kelle koguduses polnud samuti armulauale registreerumine enam kohustuslik, palus uuel peapiiskopilt selle praktika osas selgitust, öeldes, et see ei suurenda, vaid vähendab armulauale tulijate arvu, vastas Hark talle, et kehtivat korda tuleb täita²³⁴.

Võimalik, et nimetatud 1976. aasta protokoll ei ole täpne, kuid Toominga seisukohtade muutumisele seoses armulauareeglitega viitab tema 1975. aastal Tallinna praostkonna sinodil tehtud ettekanne, milles ta arutles, kas on põhjendatud armulaua sidumine pihiga, selle piiramine täieõiguslike koguduseliikmetega ja samasse konfessiooni kuuluvate inimestega ning kas armulauda võib jagada üksnes ordineeritu²³⁵.

²³¹ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1970–1980. Protokoll, 13.12.1972, 3-4.

²³² EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 04.10.1974–04.02.1984. Protokoll, 12.1976, 3.

²³³ EELKKA Tartu praostkonna kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused 14.06.1956–27.06.1990. Sinodi protokoll 1975, 3.

²³⁴ EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 04.10.1974–04.02.1984. Protokoll nr 34, 5.

²³⁵ EELKKA Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 30.03.1960–02.11.1990. Protokoll nr 28, 3.

Tõenäoliselt olid selles ettekandes esitatud ideed seotud Leuenbergi konkordiaga, millele Tooming kiriku esindajana samal aastal alla kirjutas. EELK liitumine selle Euroopa luterlike, reformeeritud ja unioonikirikute kokkuleppega evangeelsete kirikute osadusest Euroopas toimus ilma eelneva aruteluta, samal ajal kui Põhjamaade luterlikud kirikud teoloogilistel põhjustel kokkuleppes kõrvale jäid, sest selle armulauateoloogia, milles olid kokku sobitatud luterlik reaalsus ja reformeeritud kiriku rõhuasetus armulaua osaduslikule aspektile, ei olnud täielikus kooskõlas luterliku õpetusega.²³⁶ Tiit Pädami sõnul avaldasid praostid seoses liitumisega tagantjärele rahulolematust, kuid arutelu sellele ei järgnenud, samas ei olnud Eestis ühtki reformeeritud kirikut, nii et probleem oli tegelikult vaid teoreetiline²³⁷.

Seitsmekümnendate keskpaigast alates on sinoditel pidevalt kõneldud ka samal ajal Soomes päevakorda tõusnud laste armulauast²³⁸. 1976. aasta Ida-Harju sinodil küsis peapiiskop, kas see ei ole puudujääk, et armulaud on tehtud sõltuvaks konfirmatsioonist – lapsi ristitakse küll, aga pärast seda jäetakse üksi –, ning vastas küsimusele, mida meie kirik on teinud laste ristimise osas, et seni pole midagi praktilist ette võetud, kuid kavatsusi on²³⁹. Näib, et armulaualiste ringi laiendamine ja laste armulauale lubamine oli sel perioodil EELK-s arutusel.

1977. aasta juunis toimunud Tartu praostkonna sinodil on protokollitud Toominga väide, et armulauda võib leiva kujul anda ka vanematega kaasa tulnud lastele, kuna veini jagamine on esialgu veel probleem, ning et armulauale võib tulla iga „omateada puhta südamega ja rõõmus“ inimene. Üksiti soovitas peapiiskop selles ettekandes õpetajal alati koos kogudusega armulauda võtta ning tõi eeskujuks Soome kirikus valitseva korra, kus armulauale ei tulda korraga, vaid mitmes jaos, mis muudab talituse

²³⁶ Vihuri, Veiko. Leuenbergi konkordia. – Documenta Oecumenica: Kirik, ühiskond, misjon. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2006, 40-43.

²³⁷ Pädam, Tiit. The Porvoo Common Statement in Estonia. – Apostolicity and Unity. Grand Rapids, Eerdmans, 2002, 67.

²³⁸ EELKKA Tartu praostkonna kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused 14.07.1956–27.06.1990. Sinodi koosoleku protokoll 1/29, 14.05.1975. Ka mujal.

²³⁹ EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 04.10.1974–04.02.1984. Sinodi protokoll, 1976, 6-7.

elavamaks.²⁴⁰ Uuriija ei ole leidnud ühestki teisest dokumendist sarnast infot laste armulaua lubamise kohta, mis sunnib kahtlema, kas Tartu sinodi protokoll on täpne – võimalik, et protokollija on eksinud ja Tooming rääkis toona siiski Soome kirikus toimuvast. Protokolli õigsust näib samas kinnitavat lause, et „õpetaja Eenok Haamer tundis rõõmu peapiiskopi sõnavõtust armulaua küsimuses, eriti laste osas“²⁴¹. Eenok Haamer ise sinodil kõneldut ei mäleta, kuid mõonab, et valitsenud meelsust arvestades võis see nii olla. Tema enda pere lapsed käisid sel perioodil armulaua, samuti võeti lapsi armulauale Haameri sõnul ka mujal, ent ta ei oska öelda, kui levinud see oli.²⁴²

Peapiiskop Hargi seisukoht laste armulaua osas oli 1979. aastal kindel: praegu kehtiva korra kohaselt on lastetöö keelatud. Sellegipoolest avaldas Hark lootust, et võib tulla aeg, mil olukord muutub, sest on loomulik, et armulauale tullakse kogu perega, kuna see ei ole osadus ainult Kristusega, vaid ka üksteisega²⁴³, ning kõneles vajadusest panna rõhku laste usulisele kasvatusel ja võtta neid kirikusse kaasa²⁴⁴. 1980. aastal, pärast laste armulaua lubamist Soome luterlikus kirikus 1979. aasta sügisel, palus Hark Soosaart teha EELK õpetajatele ja üliõpilastele sellekohane ettekanne, et teemat teoloogiliselt põhjendada. Oma sõbrale Liebergile kirjutas Soosaar hiljem, et ettekanne jäi ühekülgses, sest tal polnud andmeid, milliseid teoloogilisi põhjendusi selle reformatsioonist saadik kehtiva korra muutmise poolt ja vastu tuuakse. Kuna ettekandele ei järgnenud läbirääkimisi, ei teadnud ta ka seda, kuidas ametivennad laste armulauda suhtuvad, kuid väitis, et vähemalt osa vanemaid vaimulikke seda ei poolda.²⁴⁵ Siiski on kindel, et lapsi võeti Eestis sel perioodil endiselt armulauale – seda kinnitab konsistooriumi ringkiri 1983. aasta detsembrist, milles on öeldud, et laste armulauale võtmine on lubamatu kehtivast korrast üleastumine ning kõigi üleastujate suhtes rakendatakse „vastavaid sanktsioone“. Teise karistatava üleastumisena nimetati

²⁴⁰ EELKKA Tartu praostkonna kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused 14.07.1956–27.06.1990. Sinodi protokoll, 1977, 2.

²⁴¹ *Ibid.*

²⁴² E. Haameri suuline teade K. Puumets-Sõbrale, 17.04.2017.

²⁴³ EELKKA Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 30.03.1960–02.11.1990. Protokoll nr 1, 03.05.1979, 3.

²⁴⁴ EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 04.10.1974–04.02.1984. Sinodi protokoll, 1979, 4.

²⁴⁵ EELKKA A. Soosaare ja B. Liebergi kirjavahetus. A. Soosaare kiri B. Liebergile, 02.06.1980.

samas ringkirjas alba kandmist (vt ptk 4.5).²⁴⁶ Eenok Haameri sõnul ei muutnud ringkiri laste armulaua osas midagi, tema arvates oli see koostatud ametivõimudele näitamiseks, et lastetööd ei lubata, samal ajal kui karistusi tegelikult ei järgnenud²⁴⁷.

Ühe võimalusena armulauaprobleemi lahendada nähti ka armulaua jagamist igal jumalateenistusel. Juba mainitud 1977. aasta Tartu sinodil küsis selle kohta Avinurme ja Tudulinna koguduste aseõpetaja Kalle Lindi, keda on seostatud katoliikliku sakramentaalteoloogia propageerimisega²⁴⁸. Siiski on vale pidada seitsmekümnendatel päevakorda tõusnud iganädalast armulauaga jumalateenistust ja muul viisil armulaua tähtsuse rõhutamist katoliku kiriku mõjaks, eeskätt oli see seotud vajadusega armulaua käijate hulka kasvatada. 1979. aasta Tallinna praostkonna sinodil soovitas peapiiskop ise Tallinna Pühavaimu koguduse õpetajal Jaan Kiivital, kelle koguduses oli armulaua käijate arv eriti väike, jagada armulauda edaspidi igal põhijumalateenistusel²⁴⁹. Ka Tallinna Jaani koguduses toimus armulaud igal pühapäeval²⁵⁰. Sobimatuks peeti armulauakarikaga ristimärgi tegemist²⁵¹.

Veel üks probleem, mida peapiiskop käsitles 1979. aasta sinoditel, puudutas koduseid haigete armulaudu ja seda, et suurem osa kristlasi sureb armulauast osa saamata. Viite vajadusele koduse armulaua võimalust kantslist kogudusele selgitada leiab näiteks 1979. aasta Järva sinodi protokollist²⁵². Samast 1979. aastast on koduste armulaudade hulk hakanud tasapisi kasvama, kui 1978. aastal võeti kodus armulauale 952 inimest, siis 1979. aastal juba 999 ning 1980. aastal 1166 inimest²⁵³.

²⁴⁶ EELKKA Konsistooriumi ringkirjad jm ringkirjalised materjalid 28.12.1966–20.12.1984. Ringkiri nr 490, 06.12.1983.

²⁴⁷ E. Haameri suuline teade K. Puumets-Sõbrale, 17.04.2017.

²⁴⁸ Saard, Riho. Katoliiklik vagadusvool 1970. ja 1980. aastate Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus, lk 43.

²⁴⁹ EELKKA Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 30.03.1960–02.11.1990. Protokoll nr 1, 03.05.1979, 5.

²⁵⁰ EELKKA A. Soosaare ja B. Liebergi kirjavahetus. A. Soosaare kiri B. Liebergile, 27.04.1971.

²⁵¹ EELKKA Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku õpetajate informatsioonipäevade materjalid 11.05.1970–20.06.1970. Neljapäev, 04.06.1970, 22-23.

²⁵² EELKKA Kirjavahetus Järva praostkonnaga 20.04.1951–1991. Protokoll, 09.05.1979, 2.

²⁵³ EELKKA Arvutabelid 1975–1980. Kodus võeti armulauale.

4.1.4. Matused

Kiriklike matuste vähenemise põhjustena on informatsioonikoosolekutel ja sinoditel korduvalt nimetatud sagedasi olukordi, kus koguduse liikme ilmaliku matuse korraldas asutus, kus lahkunu töötas, või surnu omastele maksti rahalist toetust üksnes ilmaliku matuse korraldamiseks²⁵⁴. Samuti võib ühest kiriklike matusetalituste arvu vähenemise põhjusest lugeda Jõhvi Mihkli koguduse õpetaja Otto Tallinna kirjast peapiiskopile, milles on juttu Viru praostkonnas töötanud aseõpetajast, kes ei saanud matuste tellijaid koguduse kantseleisse, vaid jättis matused registreerimata, et tehtud annetus endale võtta, mistõttu tema peetud matusetalitused arvati ilmalike matuste hulka²⁵⁵.

Samal ajal tuli kirikul kokku puutuda rea uute kommete ja soovidega, mis senistest jumalateenistuste ja ametitalituste korra raamidest väljusid ning nõudsid seisukohavõttu: oli juhuseid, kus ka ilmalikel matustel paluti lüüa kirikukella ja taheti kanda matuserongi ees ristimärki põhjendusega, et rist on vanem kui kirik²⁵⁶, ilmalikult maetuid sooviti kiriklikult üle matta, kui surnu oli juba mullas²⁵⁷, võtta eestpalvesse või jumalateenistustel mälestada, sh soololauluga, samuti pöördui kirikuõpetaja poole ilmaliku matusetalituse läbiviimiseks²⁵⁸. Esines juhuseid, kus ilmalik ja vaimulik matusetalitus segunesid, nii et kiriklik talitus toimetati mulla kirstule asetamisega enne tegelikku muldasängitamist, kuna viimast korraldas mingi asutus või organisatsioon. Samas on Ida-Harju praost Rahula rääkinud 1975 sinodil olukorrast, kus ilmalik matja keeldub Raplas kombetalitusest surnuaial, kui surnule on eelnevalt kirikus

²⁵⁴ EELKKA EELK õpetajate informatsioonipäevade materjalid, 11.05.1970–20.06.1970. Neljapäeval, 4. juunil, 19.

²⁵⁵ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 06.03.1968–13.06.1977. O. Tallinna kiri peapiiskopile, 14.03.1969.

²⁵⁶ EELKKA Tartu praostkonna kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused 14.07.1956–27.06.1990. Sinodi protokoll 1/24, 27.07.1970, 2.

²⁵⁷ EELKKA Konsistooriumi liikmete, raostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosoleku protokollid, Protokoll, 12.11.1969, 8-11.

²⁵⁸ *Ibid.* Sinodi protokoll 1/28, 29.05.1974, 2.

matusetalitus peetud.²⁵⁹ 1979 oli peapiiskopi arvamus, et matusemulla panek kirikus peaks toimuma ainult häda korral²⁶⁰.

Kiriklike matuste korraldamist võisid takistada ka kohalikud täitevkomiteed, kelle nõuded olid piirkonniti erinevad, ja isegi jutlustaja tööandja, samuti esitati volinikule kaebusi seoses vaimulike „üleastumistega“ matuste korraldamisel. Tavaliselt olid täitevkomiteede nõuded liialdatud ja seadusega vastuolus ning volinik lahendas need kiriku kasuks. Nii nõudis 1970 Võru rajooni täitevkomitee volinikult Vastseliina koguduse õpetaja Ago Viljari karistamist ja üleviimist teise rajooni, sest ta olevat korraldanud Vastseliina surnuaial lahkunu ema soovil „religioosse demonstratsiooni“, mis oli vastuolus surnu abikaasa ja laste sooviga, labastades sellega lahkunu kui „suure isamaasõja“ veterani mälestust²⁶¹. 1971 pöördus peapiiskop voliniku poole abipalvega, kuna Urvaste koguduse Antsla filiaali jutlustajale Aleksander Luhametsale tehti takistusi tööpäevadel kiriklike ametitalituste korraldamisel ning teda karistati käskkirja ja preemiast ilmajätmisega, sest ta oli käinud tööajast surnut matmas. Kuigi jutlustajal oli voliniku luba vaimulike ametitalituste läbiviimiseks, oli tema kolleegidel keelatud teda asendada.²⁶² 1975 püüdis Saaremaa kohalik täitevkomitee keelata kiriklikud matused surnuaial ja lahkunu kodus ilma igakordse täitevkomitee või külanõukogu eriloata²⁶³, 1978 järgnes sellele keeld mängida kiriklikel matusetalitustel ja surnuaiapäevadel puhkpille²⁶⁴.

Lube surnuaiapäevade korraldamiseks andsid samuti kohalikud täitevkomiteed. 1970 toimunud õpetajate informatsioonipäevadel nimetas volinik Teder kalmistupäevade

²⁵⁹ EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 04.10.1974–04.02.1984. Sinodi protokoll nr 29, 16.05.1975, 5-6.

²⁶⁰ *Ibid.* Sinodi protokoll 1979, 4.

²⁶¹ ERA.R-1989.1.120 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам. täitevkomitee sekretärit T. Saagilt usuasjade volinikule 7.4.70, 64-65

²⁶² ERA.R-1989.1.132a Переписка с религиозными центрами республики (Консistorия лютеранской церкви, Епархиальное управление и другое) и с религиозными обществами. kiri nr 202, 155, 157.

²⁶³ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 06.03.1968–13.07.1977. A. Toominga kiri usuasjade volinikule, 13.05.1975.

²⁶⁴ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 26.10.1977–20.12.1978. T. Pauli kiri E. Hargile, 03.04.1978.

läbiviimist probleemiks, mille on põhjustanud „mõned inimesed kohtadel, kes pole mõistnud 1918. aasta dekreeti“, ja lubas raskuste tekkides, näiteks juhul, kui luba antakse alles hilissügisel, kogudustele abi osutada²⁶⁵. Tavapärane oli, et kiriklikke surnuaiapähi tohtis korraldada alles pärast ilmalikke, harilikult augustis²⁶⁶. Tekkinud oli komme surnuaiapäha talituse järel ilmalikult maetute haudadel palvust pidada, samas nõudis peapiiskop vana korra järgimist, mille kohaselt võis ilmalikult maetut mälestada üksnes kirikus²⁶⁷.

4.2. Poliitilised pühad

1968 ütles peapiiskop praostide infokoosolekul, et uusi kirikupühi omavoliliselt luua ei tohi, pidades silmas templipüha, mida oli peetud Paides, emadepäeva, leskede püha ja kuldleeri, kuigi tegi möönduse, et otsest keeldu ei tule ning seal, kus traditsioon on väga tugev, võib sama praktikad jätkata²⁶⁸. Arvatavasti oli see seisukoht kujundatud vastavalt voliniku juhistele. 1973 nõustus Usuasjade Nõukogu siiski emadepäeva lisamisega kirikukalendrisse, mida Tooming kommenteeris konsistoriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude infokoosolekul sõnadega, et ehkki see pole kunagi olnud kirikupüha, võib seda sündsalt viisil tähistada ja kirikupalves emade tööle ja perekonnelule mõelda²⁶⁹.

Kui emadepäev ja kuldleer ei olnud konsistoriumi silmis õiged kiriklikud pühad, siis oktoobri- ja maipühade ning võidupüha tähistamine oli oluline. Nii näiteks on saatnud Tooming 1970 kevadel Tallinna praostile palve tähistada väärikalt 25 aasta möödumist võidust fašistliku Saksamaa üle, kutsudes kogudusi palvetama „maailma rahu pärast ja

²⁶⁵ EELKKA Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku õpetajate informatsioonipäevade materjalid 11.05.1970–20.06.1970, 18.

²⁶⁶ EELKKA Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 30.03.1960–02.11.1990. Sinodi protokoll, 1980, 3.

²⁶⁷ EELKKA Tartu praostkonna kirjavahetus, protokollid, konsistoriumi otsused 14.07.1956–27.06.1990. Sinodi protokoll, 1976, 2.

²⁶⁸ Konsistoriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1968–1969, Protokoll, 21.02.1968, 7–8.

²⁶⁹ Konsistoriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 07.10.1970–1980. Protokoll, 11.04.1973, 3.

tänama Jumalat kalli hinnaga saavutatud võidu eest²⁷⁰; 1971 kandis Viru praost Toomingale ette, et „Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 54. aastapäeva tähistati aastapäevajutluse ja kirikupalve raamides kõigis praostkonna kogudustes, kus jumalateenistusi peetakse regulaarselt ja on oma vaimulik²⁷¹; 1972 tähistati NSVL moodustamise 50. aastapäeva annetustega rahufondi²⁷², samuti tuli kogudustele saadetud aastapäevaläkitus kantslist ette lugeda kas vana-aastaõhtul või uusaastajumalateenistusel²⁷³ – mõnes koguduses jäeti see tegemata, mida peapiiskop arvustas sõnadega, et „selline teguviis ei saa olla loomulik²⁷⁴.

1970. aasta novembris oktoobripühade eel Toomkirikus peetud jutlusel ütles Hark, et „Jeesus Kristus ja Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon on toonud meile vabaduse²⁷⁵. Nõukogude Liidu religioonipoliitika oli tihedalt seotud välispoliitikaga ning kogu kirikute oikumeeniline ja rahvusvaheline suhtlus täitis 1950. aastatest alates konkreetset poliitilist ülesannet, milleks oli „võitlus rahu eest²⁷⁶. Kirikute olulisest rollist maailmarahu edendajana räägiti palju, ent kui üksikutele vaimulikele tähendas nn rahutöö osalemist mitmete rahvusvaheliste kristlike organisatsioonide tegevuses ja sagedasi välisreise, siis koguduste jaoks piirdus see peamiselt oma tuludest 1% annetamisega rahufondi – mida R Emmeli järgi nähti tasuna usuasjade voliniku ülalpidamiseks²⁷⁷ – koos voliniku ja konsistooriumi pidevate etteheidetega, et

²⁷⁰ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 12.01.1970–28.12.1972. Peapiiskopi kiri Tallinna praostile, 04.05.1970; ERA.R-1989.2.45. Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 1 том. Короткая характеристика лютеранской церкви и ее центра, 96.

²⁷¹ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 12.01.1970–28.12.1972. J. Variku kiri A. Toomingale, 11.11.1971.

²⁷² EELKKA Viru praostkond: Protokollid, kirjavahetus jm 02.04.1964–08.10.1991. Sinodi protokoll, 1973, 2.

²⁷³ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekute protokollid 1970–1980. Protokoll, 13.12.1972, 2.

²⁷⁴ *Ibid.* Protokoll, 28.02.1973, 3.

²⁷⁵ ERA.R-1989.2.45 Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 1 том. Короткая характеристика лютеранской церкви и ее центра, 104.

²⁷⁶ Kurg, Ingmar. EELK oikumeeniliste suhete kajastamine kiriklikes väljaannetes aastail 1945–1989. – Kristuse täisea mõõtu mõõda: pühendusteos Jaan Kiivitile 65. sünnipäevaks. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2005, 129-132.

²⁷⁷ Rimmel, Atko. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990, 156.

annetused on liiga väikesed, ning iga-aastase rahupüha tähistamisega, mida peeti teise advendi pühapäeval. Rahupüha jumalateenistuse korrast saab aimu 1973 kogudustele saadetud ringkirjast, milles on öeldud, et rahupühal mõtleme ÜRO tööle, ja antud juhised jumalateenistuse läbiviimiseks. Pärast kantlislalmi tuli ette lugeda Kristliku Rahukonverentsi koostatud palve, mille kolmas lõik kõlas:

Jumala Püha Vaim, me usume, et Sa paned inimõistuse tegema selgeid otsuseid. Lase meil ära tunda oma tahe Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni jõupingutustes, kus kohtuvad Ida ja Lääne, Põhja ja Lõuna esindajad. Juhi vastutavate riigimeeste mõtteid ja südameid, nii et nad oma nõupidamistel juhinduksid kõigi rahvaste heaolust ja otsiksid õiglust nõrgemate huvides.

Päeva leksioonideks olid valitud Ap 17,24-20 ja Js 9,1-6 ning jutlusetekstideks Mi 4, 3-6 ja Ps 34,15-16.²⁷⁸

Samuti oli rahutöö raames lubatud kogudustes korraldada rahu- või kuulutusnädalaid, mis olid väga populaarsed, kuna andsid võimaluse kutsuda ametlikult kogudusse külalisjutlustajaid, mis üldjuhul oli keelatud. Andres Põderi sõnul olid need üks viis laiendada suhtlemisvõimalusi ja kriitiliste mõtete levikut²⁷⁹.

4.3. Jõulud

Albert Soosaar kirjutas 1977. aasta jõuludest Tallinna Jaani koguduses, et „jumalakoda oli kuulajaist tulvil ning meid tulid vaatama ka need koguduseliikmed, kes tavaliselt käivad kirikus vaid paar korda aastas, neile lisandusid külalised, kes kogudusse ei kuulugi. /---/ Nende inimeste kõrvade jaoks, kes jõuluõhtul tulevad kirikust jõulumeeleolu otsima, on Jumala sõnal võõras kõla /---/“²⁸⁰. Nõukogudeaegseid jõule uurinud Mall Hiimäe on väitnud, et seitsmekümnendateks aastateks “oli kasvavale põlvkonnale piisavalt selgeks saanud, et kodune jõulupuu ja koduväline näärpuu

²⁷⁸ EELKKA Konsistooriumi ringkirjad jm ringkirjalised materjalid 28.12.1966–20.12.1984.

Konsistooriumi ringkiri nr 600, 21.11.1973.

²⁷⁹ Põder, Andres. Kiriku liikmeskond vabanemisprotsessi osana. – Usk vabadusse, 19.

²⁸⁰ EELKKA A. Soosaare ja B. Liebergi kirjavahetus. Soosaare kiri, 30.12.1977.

võivad eksisteerida kumbki omaette. Parteiline järelevalve nõrgenes, spetsiaalset meelsuskontrolli polnud”. Jõulujumalateenistuse ajal kirikus käimine paelus Hiiemäe sõnul nii vanu kui noori, eriti suur oli luteri kirikute külastatavus linnades; osalt oli tegemist massipsühhoosiga, osalt sooviga saada jõuluelamust, osalt uudishimuga ja osalt vastutöötamisega ateistlikule propagandale. Samas on Hiiemäega oma mälestusi jaganud informandid endiselt kirjeldanud kirikute ustel valvavaid kooliõpetajaid, kes lapsi jõuluõhtul kirikust välja ajasid.²⁸¹

Konsistooriumi koosolekute ja sinodite protokollidest leiab infot jõuluõhtul toimunud kooliõpetajate reididest vähe, ent siiski: näit on 1971. aastal Ida-Harju sinodil öeldud, et jõuluõhtul Rapla kirikus käinud kooliõpilasi karistati, kuid voliniku sekkumise järel sai kooli direktor noomituse²⁸². Suurtest pahandustest on teateid vaid 1975. aastast, siis on neid saabunud konsistooriumile korraga viiest kogudusest: Haapsalust, Mustveest, Rāpinast, Simunast ja Valgast. Jaanuaris 1976 saatis peapiiskop volinikule koguduste ettekannete ärakirjad, nimetades toimunut „organiseeritud vahelesegamiseks usurahva õigustesse olla häirimatult jumalateenistustel“. Kirjeldades kontrollide, kelle hulka kuulus ka koolijuhte ja parteikomitee töötajaid, käitumist kirikutes, kasutati ettekannetes sõnu „kallaletung“, „provokatsioon“, „pretsedenditu“. Rāpinas ja Haapsalu Jaani kirikus ei piirdutud laste kirikuukselt tagasisaatmisega, vaid käituti jumalateenistuse ajal väljakutsuvalt ning kasutati füüsilist jõudu, sundides lapsi vanemate kõrvalt kirikust lahkuma; Mustvees vastati õpetaja Eenok Haamerile, kes läks kirikuväravasse appi koos tütreaga kirikusse tulnud perekonnale, et tal on õigus rääkida vaid katuse all, ja ähvardati teenistus ära keelata, kui õpetaja veel midagi ütleb. Samuti oli teateid, et kirikust tabatud õpilastelt oli nõutud seletuskirju või alandatud käitumishinnet.²⁸³ Otsustades voliniku aparadi reaktsiooni järgi, ei olnud tegemist igaaastase rutiiniga: konsistooriumi avaldus koos koguduste ettekannetega edastati nii

²⁸¹ Hiiemäe, Mall. Nõukogudeaegsed jõulud. – Võim ja kultuur: kogumik. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum: Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, 2003, 367-370.

²⁸² EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950–13.09.1974. Sinodi protokoll, 1971, 4.

²⁸³ ERA.R-1989.1.167 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии. II том. К. Оја kiri F. Eisenile koos lisadega, 17.02.1976, 35-41.

haridusminister Ferdinand Eisenile kui ka EKP keskkomitee sekretärile Vaino Väljasele.

4.4. Jumalateenistuse kord ja agendakomisjoni tegevus

Kogu 20. sajandi järgis luterlik kirik Eestis 1897. aastal Peterburis välja antud keiserlikku agendat, mille uuendamise vajadusest hakati rääkima juba 1920. aastal. Esimesel iseseisvusajal tegutsenud liturgilise komisjoni töö katkestasid Teine maailmasõda ja okupatsioon. 1951. aastal andis vana agenda redigeeritud ja keeleliselt uuendatud versiooni välja eksiilkirik Stockholmis.²⁸⁴ Sama eesmärgi püstitas endale ka EELK, 1953. aastal loodi agendakomisjon, mille koosolekute protokollid kinnitavad, et aktiivselt tegutseti aastatel 1957–1961, kuid seejärel töö soikus²⁸⁵.

1968. aastal toimunud Ida-Harju praostkonna sinodil nimetas Esra Rahula agendat „murerikkaks asjaks“, kuna mitmel pool toimuvad jumalateenistused erinevalt ning kui vaimulik korrast kinni ei pea, ei saa teda millegagi karistada, sest ta võib seepeale lihtsalt ametist lahkuda. Praost leidis, et konsistoorium peaks asja üle järele mõtlema ja komisjoni uuesti kokku kutsuma.²⁸⁶ Vaid kümnekond päeva hiljem kõneles samal teemal praost August Arumäe, kes soovitas konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekul võtta sinodite päevakorda jumalateenistuskorra ja agenda küsimused, tuues eeskätt põhjuseks segadused kollektiivsete palvete osas, pühakirja tekstide ebatäpse tarvitamise ja laulukooride kavas olevad kirikule võõrad laulud²⁸⁷.

Oktoobris 1968 toimunud informatsioonikoosolekul tegi Arumäe jumalateenistuse korrast ettekande, milles kordas varem öeldut, et jumalateenistustel toimuvad korrarikkumised ning ametivennad ei anna endale aru, mis on lubatud, mis mitte –

²⁸⁴ Tiitus, Marko. Liturgiauuendus XX sajandil. – Liturgika. Koost Soom, Kaido. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, 61-64.

²⁸⁵ EELKKA VIII-20 EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 12.04.1956–05.04.1972.

²⁸⁶ EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950–13.09.1974. Sinodi protokoll, 1968, 9.

²⁸⁷ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekute protokollid 1968–69. Protokoll, 16.05.1968, 11.

kõige rohkem eksimusi olevat seoses agendas ettenähtud sõnastusest loobumisega, aga ka muusikaliste liialdustega, mis on alguse saanud juba 1920. aastatel, kui leiti, et agenda on liiga ühekülgne, ja asuti tegema muudatusi, eriti kollekti osas, mille asemel hakati laulma laulukesi, omamata selgust liturgilise laulu olemusest. Samuti esinevat kõrvalekaldumisi seoses patutunnistuse ja kirikupalvega ning pühakirja tsiteerimisega, aga ka kirikusse sobimatute koorilauludega, näiteks „Ave Maria“ või Lüdigi „Minu altar“. Ka rikutakse matusetalituse korda, kõige enam soololauludega, samuti pole õige tarvitada igal pühapäeval sama kollektat, kui agendas on neid kokku 81.²⁸⁸

Ettekande ära kuulanud, andis peapiiskop Alfred Tooming praostidele korralduse nimetatud probleeme õpetajate konverentsidel arutada. Lisaks tõstas Albert Soosaar küsimuse pihi asukohast jumalateenistusel: kui piht on pärast kirikupalvet, siis toimub ühel jumalateenistusel kaks patutunnistust ja kaks armukuulutust, mis on mõttetu. Samuti oli tal etteheiteid seoses eksliku arvamusega, et piht lõpeb absolutsiooniga, ehkki tegelikult lõpetab selle Gloria, ning olukorraga, kus õpetajad võtavad endale liturgias osasid, mis kuuluvad kogudusele. Seekord tegi Hark ettepaneku agendakomisjon taas kokku kutsuda, põhjendades seda muuhulgas sellega, et vanas agendas on palju kohti, mida ei saa kasutada, näiteks palved valitsuse eest²⁸⁹. Salumaa sidus vajaduse uue agenda järele samal sügisel trükist ilmuva väliseestlaste piiblitõlkega, mille teksti ta arvas jäävat üsna pikaks ajaks eestikeelse piibli normatiivtekstiks ja kus oli kasutatud uudseid keelendeid, näit „uus leping“ – kui uus tõlge on käes, tuleb tekstid võtta sealt. Ta lisis, et „meie agendad on lagunened, kui noor mees läheb kogudusse tööle, peaks olema võimalik talle vähemalt masinakirjas eksemplar kaasa anda“. Väliseestlaste tõlke kasutamise nõustus ka Hark: „Piiblitekstide taha asi pidama ei jää, esialgu paneme vana tõlke, kui uue saame, siis

²⁸⁸ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekute protokollid 1968–69. Protokoll, 16.05.1968, 4-5.

²⁸⁹ 1897. aasta agenda sisaldas palveid Venemaa keisri ja tema perekonna eest ning näidiskõnesid tollasteks riigipühadeks. (Tiitus, Marko. Liturgiauendus XX sajandil, 63.)

teeme parandused.“ Peapiiskop teatas, et on juba saanud Endel Kõpult uue piiblitõlke korrektuuripoognaid.²⁹⁰

Juba novembris 1968 toimunud konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekul andis Jaan Kiivit vanem kokkutulnutele ülevaate agendakomisjoni tööst. Komisjon oli otsustanud usaldada vaidlusalused küsimused arutamiseks informatsioonikoosolekule, sest mitmeid neist võis lahendada vastavalt maitsele mitut moodi, kui aga küsimus koosolekul läbi arutatakse ja hääletatakse, on asi sellega otsustatud. Kiivit tõi välja küsimused, mis agendakomisjonil olid seni jäänud lahenduseta: kas kasutada sõnu „kõikväeline“ või „kõigeväeline“, „püha vihaga“ või „kiivas“, „surmavald“ või „põrguhaud“ (või hoopis „toonela“ või „manala“), „uus seadus“ või „uus leping“, „ristikogudus“ või „kristlik kirik“. Lahtine oli ka pihikoht jumalateenistuses, see oleks pidanud asuma jumalateenistuse alguses, kuid kehtiva korra vastaselt oli paljudes kogudustes paigutatud kirikupalve järele, nii et pihiks altari ette kogunenud koguduseliikmed jäid sinna ka armulaua ajaks. Koosolijate arvates võis varasem kord mõjuda halvasti armulaualiste arvule.²⁹¹

Kiivit lõpetas ettekande küsimusega, kas koosolek suudab teha kohe põhimõttelised otsused, kuid pakutud töökord tekitas vastakaid arvamusi. Salumaa leidis, et kergekäelise hääletuse peale välja minna ei maksa, vaid küsimustesse tuleb enne koosolekut süveneda; Hark nõustus, et vastukäivaid seisukohti peab saama eelnevalt rahulikult võrrelda, kuid möönis, et ilma hääletuseta hakkama ei saa. Soosaar vaidles vastu, et agenda väljatöötamine pole asi, mida teha määratud ajaga ja hääletuse teel ning õigem oleks küsimused enne mingil väiksema koosseisuga koosolekul läbi arutada, jätmata kõrvale teadlaste seisukohti. Hark oli väiksema komisjoni moodustamise vastu, sest siis ei saa töö kunagi valmis – põhiteesid tuleb kohe suure koosoleku ette tuua, et jääks ära kahekordne argumenteerimine. Salumaa arvas, et saab veel lihtsamalt, sest tegelikult on nende sõnade tuleviku ära otsustanud väliseestlased,

²⁹⁰ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekute protokollid 1968–69. Protokoll, 16.10.1968, 6-9.

²⁹¹ *Ibid.* Protokoll, 13.11.1968, 9-10.

kelle uus piibel on ilmumas, mida on mõttetu ümber teha – seda tõsiasja tuleb arvestada endale illusioone tegemata.²⁹²

Järgmisel, 12. veebruaril 1969 toimunud informatsioonikoosolekul olid koosolijad käsitletavate probleemidega eelnevalt tutvunud, kuid Kiiviti esimesele küsimusele, kuidas kasutada sõna „piht“ omastavas käändes, kas „pihi“ või „pihti“, järgnes hääletamise asemel taas vaidlus. Harri Haamer kahtles, kas kokkutulnud on kompetentsed selliseid küsimusi otsustama, ja arvas, et agendakomisjoni kõrvale oleks tulnud luua mingi kõrgem komisjon. Tooming vastas, et kui agendakomisjon on küsimused läbi töötanud, siis kõrgemal tasemel komisjoni moodustada ei saa. Põld leidis, et kõiki küsimusi hääletusele panna ei tohi, kuna nende sisu pole koosolijaile selge, Hiisjärvi oli seisukohal, et kui komisjon on küsimuse esitanud, tuleb sellele vastata. Salumaa arvas, et peale hääletamise muid võimalusi asja otsustamiseks pole, Soosaar vastupidi, et kõiki küsimusi hääletades otsustada pole võimalik, Albert Vatter rõhutas, et tööga tuleb kiirustada, sest agendat on väga tarvis. Lõpuks hääletus siiski toimus, „piht-pihti“ sai kuus häält, „piht-pihi“ 11 häält.²⁹³

Järgnes küsimus pihitalituse asukohast. Üheks kõlanud argumendiks pihi jumalateenistuse algusse jätmise poolt oli asjaolu, et lauluraamatus ära toodud jumalateenistuse korras asub piht samuti alguses ja see raamat on paljudel olemas. Pihi jätmist teenistuse algusse pooldasid kõik, praost Arumäe sõnul tuli mõelda üksnes sellele, kuidas viia ametivennad nii kaugele, et nad kehtestatud korrast ka kinni peaksid. Kolmandaks arutati, kas lisada Kristuse tulemisajal õpetaja sõnadele „Kiidetud olgu Issand, et ta tuleb vaatama oma rahvast ja valmistab talle lunastuse“ koguduse vastulaul „Kuis pean vastu võtma“, et kirikuaastat liturgias rohkem esile tuua. Tooming kahtles, et uue asja sissetoomine on raske, mispeale Salumaa teatas, et üks argument, mida ta kuulda ei taha, on see, et kirik kardab uut. Ettepanek sai 12 poolthäält. Neljandaks kaaluti küsimust, kas lugeda igal jumalateenistusel nii

²⁹² EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1968–1969. Protokoll, 13.11.1968, 10-12.

²⁹³ *Ibid.* Protokoll, 12.02.1969, 10-12.

evangeeliumit kui ka epistlit või lisada koguni Vana Testamendi perikoop. Haamer pidas kaht leksiooni paljaks, kolmest rääkimata, Soosaar arvas, et muudatus tähendaks õpetajatele lisatööd. Kahe leksiooni, evangeeliumi ja epistli poolt anti 11 häält. Edasi arutleti, kas õpetaja peaks lugema usutunnistuse näoga rahva (2 häält) või altari (15 häält) poole; kas öelda „kõigevägevam“, „kõikvõimas“, „kõigeväeline“ või „kõikväeline“ (peale jäi „kõigeväeline“) ning kas eelistada väljendit „usun jumalasse/isasse/loojasse“ (ühehäälnene heakskiit) või „usun Jumala/isa/looja sisse“.²⁹⁴

Sarnased hääletused jätkusid järgmistel konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekutel. Suvel 1969 on konsistooriumi täiskogu määranud agendakomisjoni uude koosseisu Alfred Toominga, Edgar Hargi, Eerik Hiisjärve, Albert Soosaare ja Hillar Põllu, 1970 liitus komisjoniga Jaan Kiivit noorem ja 1971 Kaide Rätsep²⁹⁵.

1970. aasta veebruaris kirjutas Soosaar Liebergile, et agendakomisjon töötab hoogsalt ning uus jumalateenistuskord kehtestatakse arvatavasti alates kolmainupühast (nelipühale järgnev pühapäev), ehkki töö on üsna vaevarikas²⁹⁶. Suveks uut agendat siiski valmis ei jõutud, sama aasta oktoobris teatas Soosaar, et komisjon on jõudnud redigeerida, peamiselt keeleliselt, peajumalateenistuse korra, kollektad ja kirikupalved kirikuaasta ühe poole jaoks ning mõned liturgiliste jumalateenistuste korrad²⁹⁷. Eriti suuri vaidlusi tekitas komisjoni liikmete seas usutunnistuse tõlge, kus peale „liha ülestõusmise“ asendamise „ihu ülestõusmisega“ sooviti asendada sõna „põrguhaud“ „surmavallaga“, mille kõige innukam vastane oli Soosaar, kes pidas seda luteri kirikus põhjendamatuks, kuna *Liber Concordiae* järgi ei tähenda *descensus Christi* usutunnistuses minekut kuhugi surmariiki²⁹⁸. Samuti oli Soosaar, kes toetus oma sõnul

²⁹⁴ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1968–1969. Protokoll, 12.02.1969, 12-16.

²⁹⁵ EELKKA.1.1.276 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 6, 11.06.1969; EELKKA.1.1.277 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 8, 23.09.1970; EELKKA.1.1.278 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr10,16.12.1971.

²⁹⁶ EELKKA Albert Soosaare ja Burchard Liebergi kirjavahetus. Soosaare kirjad 18.02.1970 ja 16.03.1970.

²⁹⁷ *Ibid.* Soosaare kiri 26.10.1970.

²⁹⁸ EELKKA Albert Soosaare ja Burchard Liebergi kirjavahetus. Soosaare kiri 16.12.1970.

kõige värskematele heebrea keele sõnastikele ja kommentaaridele, veendunud vajaduses kasutada armulaua seadmissõnades sõna *berit* vastena senise „testamendi“ asemel „seadust“, mitte välja pakutud „lepingut“. Ühel koosolekul oponeeris talle selles küsimuses Kiivit, väites, et sellist tõlget pole tehtud üheski kultuurkeeles.²⁹⁹ Viljari soovitas vaidluste lahendamiseks kompromissi: VT-s ja UT-s kasutada sõna „leping“, aga seadmissõnades endiselt „testamenti“, kuna „põrguhaud“ asendada mitte „surmavalla“, vaid „põrguga“. Mõlemad kompromisettepanekud võeti vastu.³⁰⁰

21. mail 1970 kinnitas konsistoorium kehtiva agenda uue keelelise redaktsiooni, kohustades vaimulikke seda kogudustes kasutama alates 7. juunist 1970; agenda redigeerimata osad lubati kogudustele saata järk-järgult³⁰¹. Peapiiskop Tooming kirjeldas uut agendat: kindlalt ja selgesti fikseeritud pea- ja abiteenistuse kord, redigeeritud tekstiga algussalmid, rikkalikult kollektasid, suur hulk kirikupalveid nii tavaliste pühapäevade kui ka kirikuaasta pühade jaoks ja kõik heas korrektses keeles³⁰².

Peajumalateenistuse muudetud korda tutvustati vaimulikele 2.–4. juunil 1970 toimunud EELK õpetajate informatsioonipäevadel. Koosolijaid üllatas, et tekst kuulutati Konsistooriumi otsusega päevapealt kehtivaks kogu kirikus. Ettekande teinud Soosaar toonitas, et tegemist on ainult keeleliselt tänapäevastatud agenda osaga, mitte täiesti uue korraga. Sellegipoolest esitasid kohalolijad hulga vastuväiteid nii seoses parandatud sõnastusega kui ka korra päevapealt kehtestamisega. Mitmed osalejad leidsid, et sellega on rikutud kirikus kehtivat demokraatia printsiipi ning enamusele on peale surutud väikese vähemuse maitse ja seisukohad. Teoloogiliselt kaalukate mõistete uute tõlkevastete valikut peeti vaieldavaks. Üheks kriitikuks oli Elmar Salumaa, kes kirjutas samal aastal enda väljaantavas „Teoloogilises kogumikus“, et „--/ meie teoloogiliselt selged pead ja õige usu eest võitlejad on jõudnud seisukohtadele, mis oma uudsuselt enam midagi soovida ei jäta ja mis lähemal silmitsemisel osutuvad

²⁹⁹ EELKKA EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 11.06.1969–22.09.1975. Protokoll, 07.04.1970.

³⁰⁰ *Ibid.* Protokoll, 08.04.1970.

³⁰¹ EELKKA.1.1.277 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 4, 21.05.1970.

³⁰² EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekute protokollid 1970–1980. Protokoll, 07.10.1970, 2.

radikalismideks, milliste ees vist isegi Ameerika „Jumal-on-surnud“ teoloogia esindajad tagasi pörkuksid: et ristil surnud Önnistegija enne oma ülesäratamist nimelt „põrgus“, st viimses kohtus hukkamõistetute karistuspaigas pidi ära käima, see on tõepoolest ennekuulmatu uudis teoloogia valdkonnas! Sama eksitav on sõna „testament“ tarvitamine armulaua seadmissõnades – mis tänapäeva kuulajale otsemaid võib meenutada kas surma läbi lahkunu viimast tahteavaldust või siis piibli üht põhiosa /---/.“ Vaidlusi tekitas ka pihi küsimus. Selgus, et piht on toimunud vahetult enne armualatalitust paljudes kogudustes, uus agenda seda enam ei võimaldanud. Oli ka neid, kes leidsid, et komisjon poleks pidanud piirduma redigeerimisega, vaid kogu jumalateenistuskorra üle vaatama.³⁰³

7. oktoobril 1970 andis peapiiskop konsistoriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude koosolekul ülevaate uue agenda kasutamise kohta kogudustes. Kaugeltki mitte kõikides kogudustes ei järgitud uut agendat täht-tähelt, vaid eelistati vana sõnastust. Üks vaimulik olla öelnud „Minu agenda on vana agenda,“ deklareerides sellega, et ta uut kasutama ei hakka. Asja tegi Toominga sõnul veelgi halvemaks see, et õpetajatel polnud julgust oma arvamust välja öelda, ehkki rahulolematuid oli mitmeid; avalikult olid eriarvamust avaldanud ainult praostid Kannukene ja Aruvälja. Veel halvemaks tuli pidada olukorda, kus uut agendat kasutati ainult siis, kui teenistusel viibis kas peapiiskop või mõni teine konsistoriumi esindaja. Positiivsena nimetas Tooming seda, et pihti on hakatud pidama Agenda kohaselt jumalateenistuse alguses. Järgnenud arutelus teatas Põld, et ka tema on must lammas, kes pole rahul sõnaga „põrgu“, vaid eelistab „surmavalda“, ja lisas, et tema teada ei ole ka koguduste liikmed igal pool „põrgut“ ilma protestita vastu võtnud. Näiteks olevat Tallinna Jaani koguduses mõned inimesed öelnud, et nad ei taha enam kirikusse minnagi, kui usutunnistuses öeldakse „põrgusse“. Praost Tamm väitis, et Lääne-Harju praostkonnas kasutatakse uut agendat kõikides kogudustes, kuid tema ise peab õigemaks „põrguhauda“. Praost Rahula kinnitas, et ka Ida-Harju praostkonnas on uus agenda kõikjal tarvitusel, ehkki „põrgust“ ja „testamendist“ on juttu olnud. Peapiiskopi

³⁰³ Salumaa, Elmar. EELK õpetajate informatsioonipäevad: muljeid, märkmeid ja vastukajaid, 3-6.

seisukoht oli kindel: kirikus peab valitsema kord – kui keegi tahab tarvitada mõnd väljendit teisiti, siis tuleb sellest konsistooriumit informeerida. Soosaar lisis, et vaidluse korral on tarvis oma seisukohta põhjendada, sest „põrgul“ ja „põrguhual“ ei ole teoloogilist vahet, ning mainis, et kui kirikuaasta saab läbi, redigeerib komisjon veel kord agendat.³⁰⁴ Siiski teatas Tooming juba kaks kuud hiljem, 4. novembri koosolekul, et varem kasutusel olnud „põrguhauda“ tohib taas kasutada. Enamik praoste kinnitas, et rahulolematust on seotud just „põrguga“, kuna muidu ollakse keeleliste muudatustega rahul ning ka pihi paigutamine teenistuse algusse on hästi vastu võetud.³⁰⁵

Uue agenda kasutuselevõttust kõneldi veel 17. veebruari 1971 koosolekul, kui reform oli leidnud kajastamist koguduste aruannetes, milles väljendati arvamust, et muudatuste kehtestamine on toimunud liiga kiiresti ning uus kord võiks olla kasutusel paralleelselt vanaga, kuna on alles poolik. Oli neid, keda häiris agendas tingiva kõneviisi sage kasutamine, ühe õpetaja sõnul muutis uus kord segaduse veel suuremaks. Sõnal „põrgu“ ei olnud pooldajaid, pigem eelistati „surmavalda“, samuti ei olnud seadmissõnades vastuvõetav „testament“. Peapiiskopi sõnul olid kõige kriitilisemad noored kirikuõpetajad, mitte koguduseliikmed.³⁰⁶

Pärast seda koosolekut kadus teema konsistooriumi täiskogu päevakorrast, kus tõusis fookusse uue sõnalise aruande kavandi koostamine, küll aga tõstati praostkondade sinoditel. Näiteks teatas 1971. aasta Tallinna praostkonna sinodil üks saadik, et paljusid usklike häirivad „seaduse“ asemel „testamendi“, „ristikoguduse“ asemel „kiriku“ ja „põrguhaua“ asemel „põrgu“ kasutamine, millele Soosaar vastas, et „põrgul“ ja „põrguhual“ ei ole vahet, sest see tähendab, et Kristus on võitnud põrgu võimuse; „kogudus“ on kitsama sisuga mõiste kui „kirik“ ja mõistet „testament“ kasutatakse Jeesuse korralduse kohta, millega ta seadis armulaua, nii et sisulist vahet sel seadusega

³⁰⁴ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1970–1980. Protokoll, 07.10.1970.

³⁰⁵ *Ibid.* Protokoll, 04.11.1970, 1-3.

³⁰⁶ *Ibid.* Protokoll, 17.02.1971, 3-5.

ei ole³⁰⁷. Ida-Harju praostkonna sinodil juunis 1971 kinnitas peapiiskop, et kehtestatud agenda pole lõplik ja selle parandamine jätkub – kes näevad uues agendas vigu, esitagu ettepanekud agendakomisjonile. Üksiti tegi ta korralduse jätta kirikupalvetest välja palved koolide ja vaeste eest, kuna kirikul koolidega sidet ei ole ja vaeseid pole nõukogude riigis samuti. Ka soovitas ta kaaluda, kas piht ja armulaud peaksid olema koos või lahus, sest haigetel ja vanadel on raske kaks korda altari ette tulla.³⁰⁸

Juulis 1971 saatis peapiiskop kirikuõpetajatele kirja, milles palus tagastada 1. augustiks agenda redigeeritud tekstist konsistooriumile kõik lehed alates lk 57a, samuti esimesest osast lehed 9 ja 10, mis olid asendatud uutega. Peale selle oli tehtud parandusi veel kuuel leheküljel³⁰⁹.

18. oktoobri 1971 agendakomisjoni koosoleku protokollist selgub, et uue agendaga ei nõustunud 2/3 vaimulikest, samuti olid seda kritiseerinud Ajaloo Instituudi töötajad ning võimuorganid – mittekiriklikes ringkondades tekitas vääriti mõistmist algussalmides kasutatud väljend „Iisraeli püha“, kirikupalvele heideti ette, et koolilt ei saa nõuda uskliku sugupõlve kasvatamist. Samuti oli selgunud, et pihi jumalateenistuse lõpuosasse paigutamine, mis uue agenda järgi enam võimalik polnud, ei olnud kirikuõpetajate omavoli, vaid lubatud juba 1905. aastast.³¹⁰

Novembris 1971 toimunud agendakomisjoni koosolekul otsustati muuta kõige rohkem kriitikat põhjustanud väljendit „alla läinud põrgusse“. Endiselt oli laual kaks ettepanekut, kas sõna „põrguhaud“ või „surmavald“, neist esimese poolt hääletasid Soosaar ja Viljari, teise poolt Tooming, Hark, Põld, Kiivit ja Hiisjärvi³¹¹. Mais 1972 rõhutas Tooming infokoosolekul, et seda uue agenda osa, mida õpetajatelt tagasi pole

³⁰⁷ EELKKA Konsistooriumi kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 30.03.1960–2.11.1990. Sinodi rotokoll, 1971, 4-5.

³⁰⁸ EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950-13.09.1974. Sinodi protokoll, 1971, 3.

³⁰⁹ ERA.R-1989.1.132a Переписка с религиозными центрами республики (Консистерия лютеранской церкви, Епархиальное управление и другое) и с религиозными обществами. EELK koguduste õpetajatele, 80.

³¹⁰ EELKKA EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 11.06.1969–22.09.1975. Agendakomisjoni koosoleku protokoll 18.10.1971.

³¹¹ EELKKA EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 11.06.1969–22.09.1975. protokoll, 15.11.1971.

nõutud, tuleb jumalateenistustel tingimusteta järgida³¹². Sama kordas ta 1972. aasta detsembris Ida-Harju praostkonna õpetajate informatsioonikoosolekul, kus tegi ettekande kirikukorrast, milles meenutas taas nõuet agendast kinni pidada, mitte teha selles omi parandusi ja uuendusi. Samas ettekandes oli juttu sellest, et talaari tohib kanda ainult jumalateenistusel, mitte käärkambris asjatoimetusi tehes; sõna „aamen“ ei tohi liiga tihti kasutada, pühakirja ei või lugeda deklameerides, sõnade „vennad“ ja „õed“ asemel tuleb öelda „kogudus“ ning sõna „ateistid“ asemel on õige öelda „jumalatud“.³¹³

1970. aasta agendareform ei õnnestunud, kuid kaasajastas jumalateenistust keeleliselt, tuues muu hulgas usutunnistuse teksti keelendid „surmavald“, „ihu ülestõusmine“ ja „üks kristlik kirik“ ning armulaua seadmissõnadesse väljendi „uus leping“, mida kasutatakse tänaseni. Ajavahemikust 1972–1976 ei ole EELK konsistooriumi arhiivis agenda- ja piiblitõlke komisjoni koosolekute protokolle, kuid praostkondade sinodite protokollidest võib välja lugeda, et töö on jätkunud. 1977 toimunud piiblitõlke-, agenda- ja lauluraamatukomisjoni ühisel koosolekul, millel osalesid Tooming, Viljari, Põld, Paul, Kiivit noorem, Tiit Salumäe, Jaak Salumäe ja Armand Leimann, arutati agenda I osa „Jumalateenistuse põhikord“ uut redaktsiooni, eeskätt Meie Isa palve uut sõnastust, mis otsustati ära trükkida järgmise aasta kirikukalendris; armulaua jagamise saatesõnu, mis sõnastati ümber „Issanda Jeesuse Kristuse ihu, meie eest loovutatud!“; 9. ja 10. käsu sõnastust, mis ühendati lauseks „Sa ei tohi himustada midagi, mis on su ligimese päralt!“; patutunnistuse teksti, milles kordusid komisjoni arvates liiga sageli sõnad „patune“ ja „patt“ – toodi sisse sõna „võlad“, et oleks ilmne side Meie Isa palvega –, ning usutunnistuse teksti, mis leiti olevat küllalt hea, välja arvatud rida „kohut pidama elusate ja surnute üle“.³¹⁴

³¹² EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1970–1980. Protokoll, 17.05.1972, 4.

³¹³ EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950–13.09.1974. Praostkonna õpetajate informatsioonikoosoleku protokoll, 05.01.1973, 2.

³¹⁴ EELKKA EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 11.06.1969–22.09.1975. Protokoll, 21.06.1977.

Samuti on säilinud koosoleku protokoll 1980. aastast, mil vaadati läbi laulatustalituse näidiskõned ja arutati laulatuse mälestuspäeva talituse korda, kihluse küsimusi ja matusetalituse korda³¹⁵. Töö ei edenenud kiiresti, järgmisel, juba 1981. aastal toimunud koosolekul kõlas etteheide, et komisjoni tegevus on vahepeal terveks aastaks seisma jäänud³¹⁶.

4.5. Piiblitõlke ettevalmistamine

Piiblitõlkekomisjon oli konsistooriumi juurde loodud juba 1958. aastal. Tookord ei seatud eesmärgiks kogu piibli teksti toimetamist ja tõlkimist, vaid liturgias kasutatavate piiblisalmide ülevaatamist, paraku jäi tuliste vaidluste ja tülide saatel toimunud töö soiku juba mõne aasta järel³¹⁷. 1969. aastal, vaid aasta pärast väliseestlaste uue piibi ilmumist, alustas konsistoorium koos agendakomisjoni tegevuse taastamisega eeltöid ka täiesti uue kodumaise eestikeelse piibli väljaandmiseks. Sestpeale kasutati agendakomisjoni koosolekute protokollides kaht paralleelset nimekuju „agendakomisjon“ ning „agenda- ja piiblitõlkekomisjon“. Komisjoni tegevusse kaasati ka baptistid Osvald Tärk ja Oskar Olvik ning metodist Aleksander Kuum, sest uus tõlge pidi olema mõeldud kõikidele eesti keelt valdavatele kristlastele³¹⁸. Soosaar põhjendas vajadust uue tõlke järele kirjas Liebergile sellega, et äsja Rootsis ilmunud eestikeelne piiblitõlge jätab nii keeleliselt kui ka tõlke täpsuse osas soovida, liiati on kirjakeele areng toimunud viimastel aastakümnetel Eestis ja paguluses ise rada³¹⁹. 1969. aasta Ida-Harju sinodil rääkis peapiiskop piibli tõlkimisest, öeldes, et „meilt nõutakse koguduste aruannetes uut piibliväljaannet. Volinik ütleb, andke meile käsikiri, kuid

³¹⁵ EELKKA EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 11.06.1969–22.09.1975. Protokoll, 20.02.1980.

³¹⁶ *Ibid.* Protokoll, 17.02.1981.

³¹⁷ Paul, Toomas. Eesti piiblitõlke ajalugu. Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia emakeele seltsi toimetised nr 72, 1999, 768.

³¹⁸ EELKKA EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 11.06.1969–22.09.1975. A. Toominga kiri O. Tärگیle ja A. Kuumale, 17.11.1969.

³¹⁹ EELKKA Albert Soosaare ja Burchart Liebergi kirjavahetus. Soosaare kirjad 18.02.1970; 16.03.1970.

meie tõlkimiskomisjoni töö on olnud ebaproduktiivne. Teisi teid avaneks võib-olla võrdlemisel välismaal ilmunud eestikeelsete tõlgetega“.³²⁰

Jaauanuaris 1970 otsustati agenda- ja piiblikomisjoni koosolekul üksmeelselt võtta uue tõlke aluseks Endel Kõpu 1968. aasta tõlge ning eesti keele konsultandiks kutsuda Tallinna Pedagoogilise Instituudi õppejõud Silvia Truus, kes oli andnud selleks nõusoleku. Järgmiseks koosolekuks, mis oli kavandatud aprillikuusse, lubati esitada nii luteri kiriku kui ka vabakoguduste poolt redigeerituna Genesisi 15 peatükki ja Matteuse evangeeliumi 14 peatükki, et nende järgi kogu tööd kooskõlastada.³²¹ Juba 10. märtsi koosolekul lugesid Põld ja Soosaar ette oma Genesisi tõlgete 1.–4. ja 6. peatüki. Põld oli juhindunud komisjoni seisukohast Kõpu tõlke sõnastuse säilitamise kohta, Soosaar seevastu oli tõlkimisel küll pagulaste tõlke „võtnud lähteks, aga mitte aluseks“, olles seisukohal, et tõlkes pole vaja säilitada hebraisme. Ootuspäraselt puhkes 6. peatüki lugemisel taas juba eelmises piiblitõlkekomisjonis alanud vaidlus, kas sõna *berit* tõlkida „seaduseks“ või „lepinguks“.³²²

Aprilli koosolekul teatas Olvik, et ka baptistikirik on asunud piiblit tõlkima, tehes parandusi pagulaste tõlkes. Kuum kahtles, kas üldse on väljavaadet piiblit trükkida, kuid Hark kinnitas, et pessimismiks pole põhjust, kuna Läti kirik on trükinud kaks Uut Testamenti ja kaks lauluraamatut, aga Venemaal baptistid lausa kolm piiblit.³²³ Komisjon leidis, et kui piiblit tõlgib mitu inimest, siis edeneb töö kiiremini, ning tõlkimisega asus tegelema kolm teoloogit, Uut Testamenti pidi tõlkima Viljari, Vana Testamendi esimest poolt Genesisest Estrini Soosaar ja teist poolt Hiibist Malakini Põld³²⁴.

Vaatamata kokkuleppele, esitas Põld paar nädalat hiljem komisjonile omapoolse „piibli revideerimistöde“ kava palvega see arutusele võtta ja kehtestada. Tõlke aluseks pidi

³²⁰ EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950–13.09.1974. Sinodi protokoll, 1969, 3.

³²¹ EELKKA EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 11.06.1969–22.09.1975. Protokoll, 19.01.1970.

³²² *Ibid.* Protokoll, 10.03.1970.

³²³ *Ibid.* Protokoll, 06.04.1970.

³²⁴ EELKKA Albert Soosaare ja Burchard Liebergi kirjavahetus. Soosaare kirjad 18.02.1970 ja 16.03.1970.

Põllu nägemuses saama nii VT kui ka UT osas tema isa Harald Põllu tõlge, mis hõlmas kogu VT-st 67%, kuna UT oli olemas tervikuna. Harald Põllu poolt tõlkimata VT osa (alates Hiiobist) aluseks tulnuks võtta Kõpu tõlge. Põld väitis, et nii võtaks töö poole vähem aega, kuigi sel juhul ei saa keegi pretendeerida tõlkija nimele, vaid ollakse üksnes revideerijad – nii tuleb tõlge ühtlasem, sest valmib ühistööna ühiselt aluselt. Põld uskus, et tõlge võiks valmida isegi viie aastaga. Peale selle aidanuks tema arvates töö kiiremale valmimisele kaasa jutumärkidest loobumine ja komade vähendamine, kuna see kergendaks korrektuuri. Viimaseks instantsiks, kes tõlke üle otsustaks, jääks tõlkekomisjon. Kiri lõppes lubadusega, et kui komisjon kirjeldatud töökorralduse kinnitab ning Soosaar sellega nõustub, siis on tema valmis andma Soosaarele revideerida isa tõlkes ajaloolised raamatud Exodusest Estrini. Genesisest palus Põld Soosaart loobuda, sest nii oleks tal kergem end „lahti rebida“ oma senisest tõlkest, samuti veenaks see komisjoni, et ta on valmis alluma vastuvõetud otsustele.³²⁵

Põllu avaldust arutati 20. aprillil. Soosaar pidas seda vastuvõetamatuks, väites, et Harald Põllu tõlge on 30 aastaga vananenud ning see oleks tagasimineku keelelt ja stiililt halva töö juurde. Tooming vastas, et ka Kõpu tõlkest võib leida vigu, Viljari soovitas lähtuda siiski Kõpu tõlkest, Hark aga arvas, et tuleks kasutada kõiki materjale ning kuna Harald Põllu tõlge on osaline, ei saa see olla aluseks. Ühtlasi asuti seisukohale, et tõlketöö otsustavaks instantsiks on tõlkekomisjon.³²⁶

Soosaar jätkas Genesisi tõlkimist ja oli seda enda sõnul oktoobris 1970 lõpetamas, jälgides salm-salmilt algteksti ja võrreldes seda enam kui kümne kõige uuema piiblitõlkega ning mitmete kommentaaridega³²⁷. Novembris 1970 toimus konsistooriumis kahepäevane kohtumine United Bible Societies'e töötajatega, kellele peeti ettekanne Eesti piiblitõlke ajaloost ja uue piiblitõlke ettevalmistamisest. Üritusele ei kutsutud vabakirikute esindajaid. Kuumi avaldusele, et kohtumisel oleksid pidanud osalema kõik piiblitõlkekomisjoni liikmed, vastas peapiiskop, et külalised olid

³²⁵ EELKKA EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 11.06.1969–22.09.1975. H. Põllu kiri, 21.04.1970.

³²⁶ *Ibid.* Protokoll, 20.04.1970.

³²⁷ EELKKA Albert Soosaare ja Burchard Liebergi kirjavahetus. Soosaare kiri, 26.10.1970.

Nõukogude Liidus turistidena ja seega oma programmiga³²⁸. 15. veebruaris 1971 viibis tõlkekomisjoni koosolekul keeleteadlane Paul Viires, kes andis nõusoleku komisjoni tööle kaasa aidata eesti keele asjatundjana³²⁹.

Mais 1971 tuli koosolekul arutusele komisjoni tööstiil, kuna töö edenes liiga aeglaselt. Põld teatas, et uut tõlget ei suudeta teha ja see oleks üldse õigustatud ainult siis, kui tulemus oleks parem Briti Piibliseltsi väljaandest, aga selleks kuluks 12–15 aastat. Soosaar pani pahaks, et vaieldakse asjatult stiili üle, kuna õigustatud on ainult märkused, mis puudutavad tõlke täpsust – kuigi mitmed Põllu ettepanekud tema tõlke parandamiseks on olnud kasulikud, pole enamik neist talle vastuvõetavad. Põld teatas seepeale kavatsusest hakata tööle hoopis koos Evald Saagiga. Olvik märkis, et Soosaare laused on pikad ja raskesti mõistetavad. Ka Tooming nõustus, et Soosaare stiil on raske, lisades, et komisjon ei väida, et tema töö ei kõlba, ent on ka teine raskus – sõnade *berit* ja *diateke* tõlkimise osas ei ole endiselt üksmeelt.³³⁰ Järgmisel kuul toimunud Ida-Harju praostkonna sinodil teatas peapiiskop piiblitõlkest kõneldes, et kirik ei vaja absoluutselt teaduslikku piiblitõlget, vaid kavas on anda välja kogumik Vana ja Uue Testamendi raamatutest uues tõlkes, kuid tööjõu vähesuse tõttu ei ole agenda- ja piiblitõlke komisjon suutnud palju ära teha³³¹.

Albert Soosaar lahkus agenda- ja piiblitõlke komisjonist omal soovil 27. märtsist 1972³³². Umbes samal ajal asusid Uut Testamenti tõlkima Uku Masing ja Toomas Paul³³³.

1977. aasta piiblitõlke-, agenda- ja lauluraamatukomisjoni ühisel koosolekul jagas Paul kohalolijaile välja oma Johannese kirjade tõlke ning elava mõttevahetuse järel otsustati, et tähtsamatel kohtadel, kus käsikirjades on erinevusi, tuleks need esitada joone all. Samuti otsustati nii piiblis kui ka agendas kirjutada edaspidi Jumalat ja Jeesust

³²⁸ EELKKA EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 11.06.1969–22.09.1975. Protokoll, 08.12.1970.

³²⁹ *Ibid.* Protokoll, 15.02.1971.

³³⁰ *Ibid.* Protokoll, 24.05.1971.

³³¹ EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950–13.09.1974. Sinodi protokoll, 1971, 3.

³³² EELKKA EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 11.06.1969–22.09.1975. Väljavõte EELK Konsistooriumi 20. aprilli 1972 täiskogu koosoleku protokollist nr 3 p 1.

³³³ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 2. jaan 1979–28. detsember 1979. T. Pauli kiri E. Hargile.

väljendavad asesõnad suure algustähega ning mitte jagada UT lehekülgi veergudeks. Üksiti peeti vajalikuks anda üsna pea trükki UT tõlke proovivihik. Paulil olid selleks ajaks tõlgitud kõik katoolsed kirjad, 1. kiri korintlastele ja kiri Fileemonile.³³⁴

1978. aasta Ida-Harju praostkonna sinodil kahetses värske peapiiskop Hark, et inimesed soovivad piiblit, kuid seda pole anda, ent lisas, et käsil on UT uus tõlge tegemine ja kui see valmib, on trükkimiseks roheline tee olemas³³⁵.

1978. aasta aprillis määras konsistooriumi täiskogu Masingule Uue Testamendi käsikirja redigeerimise eest tasu 500 rubla³³⁶. Pauli töö jäi tasustamata. Kui Paul 1979 tegi kirikuvalitsusele ettepaneku maksta talle tehtud töö eest 800 rubla, vastas Hark, et sellised küsimused otsustab konsistoorium ise ega ole kohustatud selle kohta aru andma³³⁷. Konsistooriumi täiskogu koosolekute protokollidest on näha, et 1970. aastatel ei tasutud kellelegi uue Agenda ja piiblitõlke ettevalmistamise eest, ilmselt tehti Masingule erand tema väga väikese pensioni ja muu sissetuleku puudumise tõttu. Uue Testamendi tõlge valmis 1981³³⁸, ehkki ilmus alles 1989.

4.6. Tööjõuprobleem ja Usuteaduse Instituut

1970. aastal toimunud õpetajate informatsioonipäeval ütles dekaan Ago Viljari, et 54 ametis olevat vaimulikku, st umbes pool, on saanud hariduse või õpib UI-s³³⁹. Volinik Tederi Moskvasse saadetud aruannetest leiab täpsemad andmed: 1970. aastal teenis EELK-s 88 õpetajat ja aseõpetajat, kaks diakonit ja 21 jutlustajat, kuna 37-l kogudusel 145-st oma õpetaja puudus. Voliniku sõnul polnud tööjõuprobleemile lahendust loota ka UI-st, sest 55% tudengitest töötas juba kas jutlustaja või

³³⁴ EELKKA EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 11.06.1969–22.09.1975. Protokoll, 21.06.1977.

³³⁵ EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 4.10.74–4.2.84. Sinodi protokoll, 1978.

³³⁶ EELKKA.1.1.285 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 3, 27.04.1978.

³³⁷ Paul, Toomas. Eesti piiblitõlke ajalugu, 773.

³³⁸ *Ibid.*, 774.

³³⁹ EELKKA Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku õpetajate informatsioonipäevade materjalid 11.05.1970–20.06.1970. Usuteaduse Instituudi õppetööst ja õppetöö perspektiividest, 2.

aseõpetajana³⁴⁰ – suur vajadus tegevvaimulike järele oli sundinud ordineerima lootustandvaid tudengeid aseõpetajateks veel enne õpingute lõppu, neile laienesid kõik õpetaja õigused, v.a õigus kanda ametiristi³⁴¹.

UI 25 tegevusaasta jooksul oli kooli lõpetanud 31 inimest; ehkki nominaalne õppeaeg oli neli aastat, kulus studiumi läbimiseks enamasti 7–10 aastat või rohkem, ka oli seitsmel tudengil jäänud kool lõpetamata surma tõttu. 1971 oktoobris õppis usuteadust 25 inimest (sh üks naine), neist üks oli kõrgharidusega, 18 keskharidusega ja kuus põhiharidusega, üheksa tudengit töötas vaimulikuna ja kaks kiriku teenistujana. Stipendiumit maksti kaheksale üliõpilasele. Kirikumuusikat õppis samal ajal viis inimest, peamiselt pastorate naised, mida oli kaugelt liiga vähe, et leevendada organistide põuda. Voliniku arvates oli õppeasutus vaatamata tohututele pingutustele paratamatult välja suremas, sest ei jätkunud õppejõude, paljud õppematerjalid olid vananenud ja huvi õppeasutusse õppima asuda väike. Ainsa võimaliku reservina nägi ta pastorate lapsi, kuid tões, et enamik vaimulike lapsi õpib juba teistes kõrgkoolides või on need lõpetanud, samal ajal kui vaid kolm kirikuõpetajat on suutnud oma pojad suunata teoloogiat õppima.³⁴²

Samas kahanes tegevvaimulike arv pidevalt, ainuüksi 1971 lahkus ametist üheksa vaimulikku, neist viis pensionile, üks surma läbi ja kolm muudel põhjustel, kuna ametisse astus samal ajal vaid neli uut vaimulikku³⁴³. 1976. aastal oli EELK vaimulike keskmine vanus 64 aastat³⁴⁴. Veel enam kui õpetajatest, oli puudus organistidest.

³⁴⁰ ERA.R-1989.2.45 Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 1 том. Короткая характеристика лютеранской церкви и ее центра, 100-102.

³⁴¹ Luhamets, Kristjan. EELK Usuteaduse Instituut 1946–1991, 42.

³⁴² ERA.R-1989.1.226 Переписка с различными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии. М. Tederi kiri E. Tarasovile, 19.10.1971, 89-96.

³⁴³ ERA.R-1989.2.48 Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 2 том. Эстонская Евангелическо-лютеранская Церковь, 13.

³⁴⁴ ERA.R-1989.2.57b Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 2 том, 18.

Sinoditel oli üsna tavaline, et peapiiskop õhutas otsima kogudustest inimesi, kes oskavad klaverit või orelit mängida, ja saata nad koguduse soovitusel konsistooriumi edasiõppimiseks informatsiooni saama³⁴⁵.

Seitsmekümnendate alguses kaotas UI ka kaks õppejõudu, 1971 suvel suri tegelikku usuteadust õpetanud Jaan Kiivit vanem, pool aastat varem sunniti õppejõu kohalt lahkuma Harri Haamer, kuna volinikuni oli jõudnud kuuldus, et ta on levitanud oma esseed „Tühjus tühjuses“, mis on „sisult reaktsiooniline ja kritiseerib marksistlik-leninlikku maailmavaadet“³⁴⁶. 8. oktoobri konsistooriumi täiskogu koosolekul arutati Haameri personaalküsimust, mis koosoleku protokollis kajastub järgmiselt:

Õpetaja Harry Haamer on paari aasta eest pakkunud Konsistooriumi usuteaduse instituudile õppematerjalina oma töö „Tühjus tühjuses“, usuteaduse instituudi õppejõud andsid tookord sellele kirjutisele halva hinnangu kuna ta ei oma mingisugust teoloogilist väärtust ja lükkasid ta tagasi. Nüüd on selgunud, et õpetaja H. Haamer on oma artikli „Tühjus tühjuses“ paljundanud ja levitanud, EELK Konsistooriumi täiskogu mõistab õpetaja Harry Haameri sellist teguviisi hukka. (*Sic!*)³⁴⁷

Vastupidiselt voliniku ennustusele hakkas seitsmekümnendate keskpaigas huvi UI-s õppimise vastu kasvama: kui 1974 õppis UI-s 26 üliõpilast, siis 1980. aasta kevadel oli nimekirjas 41 üliõpilast³⁴⁸. Kristjan Luhametsa järgi suurenes üliõpilaste arv tänu noortele teisitimõtlejatele, kes polnud huvitatud kirikust, vaid võimalusest olla opositsioonis; sel perioodil kujunes tudengite seas välja omanäoline õppijate rühm, kes suhtles muude kõrgkoolide tudengitega ja noorema põlvkonna haritlastega ning tõi sisse küsimused, mida esitasid inimesed väljaspool kirikut³⁴⁹. Kokku alustas seitsmekümnendatel UI-s õpinguid 55 inimest (+loengukuulajad) ning lõpetas 14

³⁴⁵ Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950–13.09.1974. Protokoll nr 28.

³⁴⁶ ERA.R-1989.1.120 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам. М. Tederi kiri Ruustalule, 03.04.1970, 62.

³⁴⁷ EELKKA.1.1.277 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 6, 08.10.1970.

³⁴⁸ ERA.R-1989.1.374 EELK Konsistoorium (1946.a Usuteaduse Instituudi seadlus, õppijate ja õppejõudude nimekirjad, loengute kavad, õppekavad, aruanded, ringkirjad), 30.

³⁴⁹ Luhamets, Kristjan. EELK Usuteaduse Instituut 1946–1991, 37-39.

inimest³⁵⁰. Lõpetamine oli seotud kirikutööle minekuga ja selle otsustas konsistoorium: lõpetasid vaid need, kes olid valmis ordinatsiooniks või juba ordineeritud³⁵¹.

Otsus võtta UI-sse vastu keskhariduseta inimesi sündis ilmselt 1968. aastal. Dekaan Viljari põhjendas seda praostide informatsioonikoosolekul vajadusega aidata edasi õppida jutlustajatel ja diakonitel, kellel keskharidus puudub, samuti neil, kes oleksid võimelised jutlustajana töötama. Dekaani sõnul oli õppima oodata 30 inimest ning nende õppekavasse pidid kuuluma kõik ained peale võrdleva usuteaduse.³⁵² Seni polnud diakonilt nõutud enam kui katekismuse, pühakirja, jumalateenistuse korra ja seaduste tundmist, kusjuures keskhariduse nõuet ei saanud peapiiskopi sõnul diakonite puhul pea kunagi rakendada³⁵³. Siiski ei saa järeldada, et UI-sse oldi valmis vastu võtma väheste intellektuaalse võimekusega inimesi, vaid tuleb silmas pidada, et kõik keskhariduseta inimesed, kes sel perioodil õppima asusid, olid juba kirikus diakoni või jutlustajana ametis ning nende sünniaasta jäi vahemikku 1914–1934³⁵⁴, aga 20. sajandi esimestel aastakümnetel sündinutest jõudis keskhariduseni vaid umbes seitsmendik eestlastest, kuna viiekümne protsendi tasemeni jõudis keskharidus 1930. aastate lõpupoole sündinute seas³⁵⁵. Samas on 1978–1980 üliõpilaste nimekirjadest näha, et kolm viiest mittetäieliku keskharidusega üliõpilasest töötas aseõpetajana, mitte diakonina³⁵⁶.

Seda, et UI-s asjad kõige paremini ei edenenu, ei arvanud üksnes volinik. Detsembris 1971 kirjutas praost August Arumäe peapiiskopile, et tarvis oleks taastada kunagine prooviaasta traditsioon, sest muidu ei oska ametivennad enam kirikus isegi agendat

³⁵⁰ Saard, Riho; Ubaleht, Katariina. Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni (Usuteaduse Instituudi) õppijaskond 1946-1991. – EELK Usuteaduse Instituut 70: ajalugu ja tagasivaated. Toim Saard, Riho. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2016, 90-98.

³⁵¹ Luhamets, Kristjan. EELK Usuteaduse Instituut 1946–1991, 45.

³⁵² EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 1968–1969. Protokoll, 16.05.1968, 10.

³⁵³ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 12.01.1970–28.12.1972. A. Toominga kiri R. Kannukesele, 14.04.1971.

³⁵⁴ ERA.R-1989.1.374 EELK Konsistoorium (1946.a Usuteaduse Instituudi seadlus, õppijate ja õppejõudude nimekirjad, loengute kavad, õppekavad, aruanded, ringkirjad), 4-25.

³⁵⁵ Katus, Kalev jt. Rahvastiku ühtlusarvutatud sündmus- ja loendusstatistika. Tallinn, Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, 2006, 54.

³⁵⁶ ERA.R-1989.1.374 EELK Konsistoorium, 6; 25-31.

kasutada, samuti oli ta Elmar Salumaalt kuulnud, et noored ei ole rahul instituudi tasemega, mis polevat piisavalt akadeemiline, vaid sarnanevat pigem jutlustajate seminariga. Ka häirisid Arumäed noorte vaimulike pikad juuksed, eriti Kalle Kasemaa, kelle kõrval isegi Andres Pöder olevat juba võtnud „rohkem inimlikku kuju“.³⁵⁷ Vastuses Arumäele nimetas Tooming UI-d „meie ühiseks murelapses“, ent väitis, et ei pea jutte „seminari“ tasemest objektiivseks. Tema sõnul oli probleem hoopis „ametivendade omavolitsemine ja pinnapealsus teenistuseks ettevalmistumisel“ – see oli viide hiljutisele vahejuhtumile, kus UI õppejõud Elmar Salumaa ja Eduard Salumäe kandsid jõuluõhtu jumalateenistusel albat ehk Toominga sõnul „mingisugust valget kuube“, mida peapiiskop kommenteeris Arumäele sõnadega, et „nii võib siis arvata, kuidas noort õpetajat ette valmistatakse“.³⁵⁸

1970. aastate alguses oli osa uuendusmeelseid luteri kiriku vaimulikke hakanud jumalateenistustel kasutama kõrgkiriklikke elemente, eriti populaarseks said risti ette löömine ja senise ametirüü asendamine valge albaga, mida kanti peamiselt pidulikel teenistustel. Einar Soone sõnul oli see seotud eeskätt väga tugeva Soome luterliku kiriku mõjuga, kus pärast liturgilist uuendust olid albad juba kasutusel. Esimene teenistusel albat kandnud vaimulik oli Jaan Kiivit noorem, kes oli saanud selle kingiks Soomest, samas ömmeldi Soone sõnul albasid endale ise.³⁵⁹ Samuti mõnikord albat kandnud Eenok Haameri sõnul oli tegemist protestiga kirikus valitsenud jäikade hoiakute vastu³⁶⁰. Samal ajal tekkisid seitsmekümnendate aastate alguses luterlaste seas huvi katoliikluse vastu ja kontaktid Leedu katoliku kirikuga, mis ajendasid mitmeid noori vaimulikke uurima katoliiklikku teoloogiat ja praktiseerima katoliiklikust sakraalliturgiast võetud elemente, mida konfessionaalsema hoiakuga

³⁵⁷ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 12.01.1970–28.12.1972. A. Arumäe kiri A. Toomingale, 09.12.1971.

³⁵⁸ *Ibid.* A. Toominga kiri E. Salumaale ja E. Salumäele, 04.01.1972; *ibid.* A. Toominga kiri A. Arumäele, 19.01.1972. Järgmisel konsistooriumi koosolekul hoiatati „asjaosalisi ametivendi“ sarnaste omavoliliste eksperimentide kordamise eest. (EELKKA.1.1.279 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 1, 15.02.1972.)

³⁵⁹ E. Soone suuline teade K. Puumets-Sõbrale, 28.03.2017; Saard, Riho. Katoliiklik vagadusvool 1970. ja 1980. aastate Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus, 38.

³⁶⁰ E. Haameri suuline teade K. Puumets-Sõbrale, 17.04.2017.

luterlased taunisid, nende seas Elmar Salumaa, kes ka ise vähemalt korra oli albat kandnud³⁶¹. Seega näib, et seitsmekümnendate alba-vaimustusel oli mitu juurt ning selle kandmist põhjendati erinevalt. Nii või teisiti on põhjust oletada, et paljud vanema põlvkonna vaimulike etteheited seoses noorte kirikuõpetajate praktiliste oskuste puudulikkusega olid seotud just nn „krüptokatoliiklusega“ ehk traditsioonilisele luteri jumalateenistusele võõraste elementide kasutamisega.

Rahulolematusest UI õppetöö tasemega leiab viiteid kogu aastakümnest. 1974 kirjutas Albert Soosaar peapiiskopile, et mitmed arusaamatused aseõpetajatega vihjavad, et nad lähevad tööle ebapiisava ettevalmistusega ja vähese teadlikkusega oma ülesannetest ja kohustustest ning kui kõigil teistel elualadel nõutakse tänapäeval pidevat enesetäiendamist, siis õpetajad ja aseõpetajad otsustavad oma teadmiste täiendamise vajaduse üle ise³⁶². 1978. aastal esitas UI rektorile, dekaanile ja õppejõududele märgukirja tudeng Villu Jürjo, kes soovitas võimalikult kiiresti muuta õppetöö kaheastmeliseks, sest olukorras, kus samu loenguid loetakse korraka kõigile kursustele, jääb materjal algajatele arusaamatuks, kuid vanemate kursuste üliõpilastele on liiga lihtne, mille tõttu langeb nii loengute tase kui ka distsipliin, sest edasijõudnutel pole huvi loengutes käia³⁶³. 1980. aasta kevadel arutati UI probleeme Tallinna sinodil, kus Hark tunnistas, et instituudi töös on puudusi, kuid teisest küljest sunnib kaadrinappus rakendama kogudusetöös ebapiisava ettevalmistusega töötajaid. Taas leiti, et peamiseks puudujäägiks on vähesed praktilised oskused, ning arvati, et tuleks taastada kunagine prooviaasta tava. Hark rõhutas, et õpetajakutse eelduseks peab olema keskharidus, ja väitis, et tema on alati olnud sellest tingimusest loobumise vastu.³⁶⁴ Samal aastal vastu võetud „UI usuteaduskonda vastuvõtmise ja õppetöö korras“

³⁶¹ Saard, Riho. Katoliiklik vagadusvool 1970. ja 1980. aastate Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus, 36-62.

³⁶² EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 06.03.1968–13.07.1977. A. Soosaare kiri A. Toomingale, juuli/august 1974.

³⁶³ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus Usuteaduse Instituudi asjus 1975–27.12.1994. V. Jürjo kiri EELK UI usuteaduskonna töö kohta, 22.10.1978.

³⁶⁴ EELKKA Tallinna praostkonna kirjavahetus. Tallinna praostkonna sinodi protokoll nr 33, 12.03.1980, 4.

nimetati sisseastumiseks vajalike dokumentide seas ka keskharidust tõendava dokumendi kinnitatud koopiat³⁶⁵.

1979. aastal vajas kirik peapiiskopi hinnangul 15, halvimal juhul viit kuni kuut uut õpetajat, et lõpetada loomuvastane olukord, kus õpetaja peab teenima kaht kuni kolme suurt kogudust³⁶⁶.

4.7. EELK kirjastamistegevus ja ettevalmistused oma ajakirja väljaandmiseks

EELK kirjastamistegevus piirdus kuni 1978. aastani iga-aastase kirikukalendri ja laululehtede trükkimisega, mille valik oli üsna väike seoses plaanikomiteelt eraldatud trükipaberi nappusega³⁶⁷. 1976 loodi komisjon ka uue lauluraamatu ettevalmistamiseks, mille väljaandmist toetas volinik Piip, kes oli juba 1973 kirjutanud EKP KK esimesele sekretärile Johannes Käbinile, et „kontroll ja olukorra analüüs näitavad“, et usklikud kasutavad vanu lauluraamatuid ja laululehti, mis on koostatud „kodanliku natsionalismi truualamliku teenimise vaimus“, paludes võtta uue lauluraamatu, mille tiraaž pidi olema 10 000 eksemplari, 1975. aasta trükiplaani³⁶⁸. Ometi moodustati lauluraamatu komisjon koosseisus Tooming, Viljari, Paul, Jaak Salumäe ja Armand Leimann alles 8. septembril 1976³⁶⁹ ja lauluraamat ilmus 1991. aastal.

EELK ajakirja idee tuli 1978. aastal Edgar Hargilt³⁷⁰. Ajakirja esialgse kava koostas 1978. aasta suvel väljaande tegevtoimetajaks valitud Jaan Kiivit noorem, kes võttis nii sisu kui ka formaadi osas eeskujuks Nõukogude Liidus ilmuvad õigeusu kiriku ajakirja

³⁶⁵ EELKKA Konsistooriumi ringkirjad jm ringkirjalised materjalid. EELK Usuteaduse Instituudi usuteaduskonna vastuvõtmise ja õppetöö kord, 23.10.1980.

³⁶⁶ EELKKA Kirjavahetus Lääne-Harju praostkonnaga (protokollid, konsistooriumi otsused). 19.12.1950–06.08.1980. Sinodi protokoll, 1979, 3.

³⁶⁷ Salumäe, Tiit. Kiriku olemusse kuulub avalik tegevus. – Usk vabadusse. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2011, 258.

³⁶⁸ ERA.R-1989.1.146 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями, том 1. L. Piibu kiri J. Käbinile, 29.03.1973, 99-100.

³⁶⁹ EELKKA.1.1.283 Konsistooriumi koosolekute protokollid. Protokoll nr 5, 08.09.76.

³⁷⁰ Salumäe, Tiit. Kiriku olemusse kuulub avalik tegevus, 257.

Žurnal Moskovskoi Patriarhii ja baptistide väljaande Bratskii Vestnik ning EELK Aastaraamatu 1956. Kõige sobivamaks nimeks uuele ajakirjale pidas ta traditsioonilist nimekuju Eesti Kirik, aga kuna sama nime kandis pagulaskiriku ajakiri, siis pakkus ta kohe igaks juhuks välja ka teise variandi: EELK Ajakiri. Algse plaani kohaselt pidi ajakiri hakkama ilmuma neli korda aastas 80-leheküljelisena – igal juhul pidi see olema mahukam kui igakuiselt ilmuv pagulasajakiri.³⁷¹

Septembris 1978. kirjutas Hark Moskvasse Usuasjade Nõukogule, et EELK ajakiri on hädavajalik, sest kiriku liikmed teavad kahetsusväärset vähe sellest tohutust tööst, mida usuühingud teevad koos kogu maailma progressiivsete jõududega, et võidelda paljusid maailma paiku imperialistlike riikide ja kapitalistlike ringkondade poolt ähvardava relvastatud kokkupõrgete ohuga. Samuti annaks ajakiri võimaluse õigesti ja erapooletult informeerida eestlasi-emigrante EELK elust ja seisukohtadest. Ajakirja tiraaž pidi olema 2000 eksemplari, millest osa oli mõeldud pagulastele. Hark lõpetas kirja sooviga, et kui ajakirja väljaandmine peaks osutuma võimatuks, antaks luba samasisulise bülletääni avaldamiseks, mis ilmuks vastavalt vajadusele.³⁷²

1979. aastal oli Hargi kinnitusel põhimõtteline nõusolek ajakirja väljaandmiseks olemas, kuid lõplik luba viibis³⁷³. Ajakiri või bülletään, mis kandis nime Eesti Evangeelne Luterlik Kirik, nägi pärast pikki läbirääkimisi³⁷⁴ trükivalgust alles 1982, oli algselt plaanitud õhem ja hakkas ilmuma vaid üks kord aastas.

³⁷¹ EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 26.10.1977–20.12.1978. EELK häälekandja kava, 03.08.1978.

³⁷² ERA.R-1989.1.201. Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии. E. Hargi kiri usuasjade nõukogule, 05.09.1978, 155-156.

³⁷³ EELKKA. Kirjavahetus Lääne-Harju praostkonnaga. Lääne-Harju praostkonna sinodi protokoll, 06.06.1979, 4.

³⁷⁴ Salumäe, Tiit. Kiriku olemusse kuulub avalik tegevus, 258.

KOKKUVÕTE

Käesolev magistritöö vaatles Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku ajalugu 1970. aastatel, püüdes leida vastust küsimustele, mil määral oli kirikuelu hääbumine aastakümnel seotud riigi religioonipoliitikaga ja mil määral kiriku siseprobleemide ja/või juhtimisvigadega ning kuidas on toonane kirikuelu kujundanud EELK tänast nägu.

Aastakümne alguseks oli kiriku annetajaliikmete arv langenud alla 100 000 inimese ning kahanes aastakümne lõpuks veelgi umbes 33 000 inimese võrra, eeskätt seoses liikmete vananemise ja surmaga. Kiriku liikmeskonna langus oli paratamatu juba eelmisel aastakümnel alanud protsess, mis ei sõltunud ametis olevast kiriku juhtkonnast. Samas oleks saanud langust mõnevõrra kahandada oskuslikuma noorte kaasamisega. Noorte huvi religiooni vastu sel perioodil näitab aastakümnel hoogustunud karismaatiline noorte äratusliikumine, mis oli koondunud vabakoguduste ümber. Paraku ei osanud ega soovinud luteri kirik olla noortele atraktiivne ja avatud. Samas võis 1979 alanud vähene ristimiste arvu tõus olla osaliselt noorte äratusliikumise järelkaja, sest osa pöördunuid võis hiljem eelistada karismaatilisele vagaduslaadile traditsioonilist kirikut.

Kirikuelu hääbumisele aitas kaasa tööjõunappus, mille põhjuseks oli vananev vaimulikkond ja noorte vähene huvi usuteadust õppida, mistõttu püsis juba eelmistel aastakümnetel tekkinud olukord, kus kõigile kogudustele ei jätkunud vaimulikke ega organiste. Ehkki vähest leevendust kaadriprobleemile pakkus alles õppivate tudengite ordineerimine abiõpetajateks ja lõpetamata keskharidusega inimeste vastuvõtt instituuti, ei õigustanud see abinõu end iga kord ega andnud soovitud kvalifikatsiooniga tööjõudu. Samas oli puudusi ka Usuteaduse Instituudi töös: olukord, kus samu loenguid loeti korraga kõigile kursustele ilma eelnevate eeldusainete läbimise nõudeta, ei toetanud üliõpilaste edasijõudmist.

Kiriku normaalset toimimist raskendas killustatus, mille tingis olukord, kus võimuorganite vastuseisu tõttu puudus võimalus kokku kutsuda kirikukogu ja korraldada üleriigilisi kirikuõpetajate informatsioonipäevi ning välja anda oma häälekandjat. Samas jäid mitmed ettevõtmised soiku või ebaõnnestusid vaimulike endi erimeelsuste ja vähese koostöövalmiduse või võimeka koordinaatori puudumisel, näit osaliselt läbikukkunud agenda uuendamise protsess ning piiblitõlke- ja lauluraamatukomisjonide töö. Samuti oli küsitav kirikuvalitsuse eeldus, et sedavõrd mahukaid töid tehakse lisatasu saamata.

Kiriku majanduslikku seisukorda liikmeskonna kahanemine oluliselt ei halvendanud, sest liikmeannetuste kogusumma püsis ilmselt tänu palkade tõusule suhteliselt stabiilne, kuid suurenenud kulutused oleksid eeldanud ka liikmeannetuste suurenemist. Kasvav probleem oli vananeva vaimulikkonnaga kiriku jaoks pidev pensionikassa defitsiit.

Ehkki kiriku ja riigi vahekorda pingestasid aastakümnel riigi nõue muuta kiriku põhikirja selliselt, et kirikuõpetajatel poleks õigust kuuluda koguduse juhatusse, täitevkomiteede ja voliniku etteheited seoses vaimulike sekkumisega koguduste rahaasjadesse ning 1977 vastu võetud „Usukoondiste põhimäärus“, ei toonud need endaga kaasa olulisi muutusi. Kirik oli jõudnud Nõukogude Liidu religioonipoliitikaga kohaneda, samas ei olnud riik oma nõudmistes ülearu järjekindel. Pigem olid riigiorganite repressioonid seotud üksikute vaimulike ja kogudustega, mitte kiriku kui tervikuga. Ka ei toimunud kolme koguduse sulgemine Usuasjade Nõukogu algatusel, vaid oli põhjustatud koguduste majanduslikest raskustest või omavahelistest konfliktidest. Aastakümne teises pooles oli riik huvitatud kiriku autoriteedi suurendamisest usklikte seas, nähes selles abinõud mitteformaalse karismaatilise äratusliikumise peatamiseks.

1970. aastad olid EELK elus vastuoluline aeg, mil kirik samaaegselt hääbus ja uuenes. Ehkki uuenemisprotsess toimus aeglaselt ja tagasilöökidega, on toona alanud protsessid mõjutanud kiriku tänast nägu: ebaõnnestunud agendauuendus kaasajastas jumalateenistust keeleliselt, tuues usutunnistuse teksti keelendid „surmavald“, „ihu

ülestõusmine“ ja „üks kristlik kirik“ ning armulaua seadmissõnadesse väljendi „uus leping“, mida kasutatakse tänaseni; seitsmekümnendate mässumeelsete vaimulike kasutusele võetud valge alba kuulub täna EELK vaimuliku ametirõivastusse; armulaud igal põhijumalateenistusel on saanud kirikuelu tavapäraseks osaks; taas tööd alustanud piiblitõlkekomisjoni tegevus viis 1987. aastal Uue Testamendi uustõlke ilmumiseni; 1976 kokku tulnud lauluraamatukomisjoni töö andis kirikule 1991 uue lauluraamatu; juba aastaid võivad lapsed käia Eestis armulaul – seitsmekümnendatel oli see kiriku jaoks uus ja erutav teema.

Käesolev uurimus ei ole kaugeltki ammendav, 1970. aastate EELK ajalugu ootab järgmisi uurijaid, kes paigutaksid käesolevas uurimuses vaadeldud protsessid laiemasse konteksti, vaatlaksid kirikuelu koguduste ja praostkondade lõikes, süüviksid kirikus toimunud mitteformaalsesse laste- ja noortetöösse, uuriksid lähemalt kiriku välissuhteid ja suhteid teiste konfessioonidega. Üsna palju dokumente töö jätkamiseks leiab EELK konsistooriumi arhiivist ja Rahvuserhiivis säilitatavast usuasjade voliniku arhiivist, samuti on elus hulk inimesi, kes toonases kirikuelus osalesid ja oma mälestusi jagada saavad.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv

ERA.R-1.15.801 Kirjavahetus NSVL MN Usuasjade Nõukogu ja selle volinikuga ENSV-s kõigis usuasjadega seotud küsimustes 08.01.1975–02.12.1975.

ERA.R-1.15.885 Kirjavahetus NSVL MN Usuasjade Nõukogu ja selle volinikuga ENSV-s kõigis usuasjadega seotud küsimustes 08.01.1975–02.12.1975.

ERA.R-1.15.980 Kirjavahetus NSVL MN j.a Usuasjade Nõukogu volinikuga Eesti NSV-s töö ja usuasjade küsimustes vabariigi asutustega.

ERA.R-1989.1.120 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам.

ERA.R-1989.1.128 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам.

ERA.R-1989.1.132a Переписка с религиозными центрами республики (Консistorия лютеранской церкви, Епархиальное управление и другое) и с религиозными обществами.

ERA.R-1989.1.132b Жалобы, заявления и переписка по ним.

ERA.R-1989.1.136 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями.

ERA.R-1989.1.138 Переписка с религиозными центрами республики (Консistorия лютеранской церкви, Епархиальное управление и другое) и с религиозными обществами.

ERA.R-1989.1.144 Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров Союза ССР.

ERA.R-1989.1.146 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями, том 1.

ERA.R-1989.1.157 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам.

ERA.R-1989.1.165 Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров Союза ССР.

ERA.R-1989.1.167 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии. II том.

ERA.R-1989.1.178 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии.

ERA.R-1989.1.188 Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров СССР.

ERA.R-1989.1.189 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями.

ERA.R-1989.1.190 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии.

ERA.R-1989.1.200 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями.

ERA.R-1989.1.201 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии.

ERA.R-1989.1.212 Переписка с Советом по делам религий при Совете Министров СССР.

ERA.R-1989.1.225 Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам.

ERA.R-1989.1.226 Переписка с различными советскими органами и общественными организациями по вопросам религии.

ERA.R-1989.1.374 EELK Konsistoorium (1946.a Usuteaduse Instituudi seadlus, õppijate ja õppejõudude nimekirjad, loengute kavad, õppekavad, aruanded, ringkirjad).

ERA.R-1989.1.379 Kirikutesse sissemurdmised ja vargused.

ERA.R-1989.2.45 Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 1 том. Короткая характеристика лютеранской церкви и ее центра.

ERA.R-1989.2.48 Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 2 том.

ERA.R-1989.2.52 Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 1 том.

ERA.R-1989.2.57b Отчеты и справки о состоянии и деятельности церквей в Эст. ССР. Постановления, указания и информации Совета по делам религий при СМ СССР. Постановления Совета Министров Эст. ССР. 2 том.

ERA.R-1989.2k.118 Tooming, Alfred.

ERA.R-1989.2k.13 Hark, Edgar.

ERA.R-1989-1-132a Переписка с разными советскими органами и общественными организациями по церковным вопросам.

EELK Konsistooriumi Arhiiv

EELKKA 1963–1975 aruanded ja eelarved.

EELKKA 1976 aruanne ja 1977 eelarve.

EELKKA 1978 aruanne ja 1979 eelarve.

EELKKA 4-2-91 Konsistooriumi koosoleku protokollid.

EELKKA Albert Soosaare ja Burchard Liebergi kirjavahetus.

EELKKA Arvutabelid 1966–1974.

EELKKA Arvutabelid 1975–1980.

EELKKA EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 11.06.1969–22.09.1975.

EELKKA EELK statistika 1946–2013, koostanud Reinvald, Ado EELK Konsistooriumi statistika põhjal.

EELKKA Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku õpetajate informatsioonipäevade materjalid 11.05.1970–20.06.1970.

EELKKA Ida-Harju praostkonna protokollid, kirjavahetus, konsistooriumi otsused 04.10.1974–04.02.1984.

EELKKA Kirjavahetus EELK põhikirja ettevalmistamise küsimustes 1982.

EELKKA Kirjavahetus Ida-Harju praostkonnaga 03.06.1950–13.09.1974.

EELKKA Kirjavahetus Järva praostkonnaga 20.04.1951–1991.

EELKKA Kirjavahetus Lääne-Harju praostkonnaga (Protokollid, konsistooriumi otsused). 19.12.1950–06.08.1980.

EELKKA Kirjavahetus Saarte (Saaremaa) praostkonnaga (protokollid, konsistooriumi otsused) 11.01.1950–20.10.1976.

EELKKA Kirjavahetus Saarte praostkonnaga 07.10.1976–05.06.1991.

EELKKA Kirjavahetus Tallinna praostkonnaga 30.03.1960–02.11.1990.

EELKKA Kirjavahetus usuasjade nõukogu volinikuga ENSV-s 30.06.1951–24.12.1979.

EELKKA Kirjavahetus Valga praostkonnaga 21.02.1952–1991.

EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 07.10.1970–1980.

EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekute protokollid 1968–69.

EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsioonikoosolekute protokollid 1970–1980.

EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 07.10.1970–1980.

EELKKA Konsistooriumi ringkirjad jm ringkirjalised materjalid 28.12.1966–20.12.1984.

EELKKA Lääne praostkonna kirjavahetus 08.02.1961–23.01.1990. Sinodi koosoleku protokoll, 24.10.1977.

EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 02.01. 1979–28.12.1979.

EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 06.03.1968–13.07.1977.

EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 10.12.1975–26.10.1977.

EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 12.01.1970–28.12.1972.

EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 19.12.1967–15.12.1969.

EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus 26.10.1977–20.12.1978.

EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus informatsioonikoosolekute asjus 08.12.1961–19.03.1981.

EELKKA Peapiiskopi kirjavahetus Usuteaduse Instituudi asjus 1975–27.12.1994.

EELKKA Tartu praostkonna kirjavahetus, protokollid, konsistooriumi otsused 14.07.1956–27.06.1990.

EELKKA VIII-20. EELK Agendakomisjoni kirjavahetus 12.04.1956–05.04.1972.

EELKKA Viru praostkond. Protokollid, kirjavahetus jm 02.04.1964–08.10.1991.

EELKKA X-13 Kirjavahetus Hanila kogudusega.

EELKKA X-3 EELK Karula kogudus.

EELKKA X-94 EELK Rakke kogudus.

EELKKA XV erakorralise kirikukogu protokoll (mustandid), 31.05.1978.

EELKKA.1.1.105 EELK kirikukogu 12.10.1967 istungi materjalid.

EELKKA.1.1.276 Konsistooriumi koosolekute protokollid.

EELKKA.1.1.277 Konsistooriumi koosolekute protokollid.

EELKKA.1.1.278 Konsistooriumi koosolekute protokollid.
EELKKA.1.1.279 Konsistooriumi koosolekute protokollid.
EELKKA.1.1.280 Konsistooriumi koosolekute protokollid.
EELKKA.1.1.282 Konsistooriumi koosolekute protokollid.
EELKKA.1.1.283 Konsistooriumi koosolekute protokollid.
EELKKA.1.1.284 Konsistooriumi koosolekute protokollid.
EELKKA.1.1.285 Konsistooriumi koosolekute protokollid.
EELKKA.1.1.286 Konsistooriumi koosolekute protokollid.
EELKKA.1.3.125 Hark, Edgar. E. Hargi teenistuskiri.

Kirjandus ja publitseeritud allikad

Altnurme, Lea. Interkonnaalsed sõpruskonnad Eestis 1970. ja 1980. aastatel. – *Eesti oikumeenia lugu*. Peatoim Altnurme, Riho. Tartu/Tallinn, 2009, 177-206.

Altnurme, Riho. *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja nõukogude riik 1944–1949*, Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.

Altnurme, Riho. Eesti luteri kiriku reaktsioonid usuvastasele kampaaniale ja maailmapildi ning väärtuste muutumisele aastail 1958–1964. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2013, 19, 89-114.

Altnurme, Riho. Parim kirikujuht on endine sõjamees. *Kirik ja Teoloogia*, 17.10.2014. <http://kjt.ee/2014/10/parim-kirikujuht-on-endine-sojamees/> 20.04.2017

Altnurme, Riho. Peapiiskopi tagandamine aastal 1967. – *Kristuse täisea mõõtu mööda: pühendusteos*. Toim Hiob, Arne; Nõmmik, Urmas; Tuhkru, Arho. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2005, 69-78.

Altnurme, Riho; **Rommel**, Atko. Kirikuelu okupatsioonide ajal. – *Eesti oikumeenia lugu*. Peatoim Altnurme, Riho. Tartu/Tallinn, 2009, 99-113.

Arumäe, Urmas. Kas reformitav kirikuõigus on mineviku, oleviku või tuleviku jaoks? – *Kirik ja Teoloogia*, <http://kjt.ee/2016/09/kas-reformitav-kirikuoigus-on-mineviku-oleviku-voi-tuleviku-jaoks/>

Burchard Lieberg – Jumala seikleja: mälestusteraamat 100. sünnipäevaks. Väljaandjad Salumäe, Tiit; Schumers, Michael. Erlangen, Marin-Luther-Verlag, 2014.

Hark, Edgar, *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik tänapäeval*. Tallinn, Perioodika, 1982.

Hark, Edgar. – *Eesti Entsüklopeedia*, kd 3, Tallinn, Valgus, 1988.

Hiimäe, Mall. Nõukogudeaegsed jõulud. – *Võim ja kultuur*. Koost Krikmann, Arvo; Olesk, Sirje Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum; Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, 2003, 367-370.

Jürjo, Indrek. *Pagulus ja nõukogude Eesti*. Tallinn, Umara, 1996.

Kaldur, Peeter; **Kurg**, Ingmar; **Altnurme**, Riho. Luterliku kiriku oikumeenilised suhted. – *Eesti oikumeenia lugu*. Peatoim Altnurme, Riho. Tartu/Tallinn, 2009, 114–139.

Katus, Kalev; **Puur**, Allan; **Põldma**, Asta. *Rahvastiku ühtlusarvutatud sündmus- ja loendusstatistika*. Tallinn, Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, 2006.

Kurg, Ingmar. EELK oikumeeniliste suhete kajastamine kiriklikes väljaannetes aastail 1945–1989. – *Kristuse täisea mõõtu mööda: pühendusteos Jaan Kiivitile 65. sünnipäevaks*. Toim Hiob, Arne jt. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2005.

Paul, Toomas. *Eesti piiblitõlke ajalugu*. Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia emakeele seltsi toimetised nr 72, 1999, 768.

Paul, Toomas. *Kirik keset küla*. Eesti Mõttelugu 50. Tartu, Ilmamaa, 2003.

Plaat, Jaanus. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal*. Tartu, Eesti Rahva Muuseum, 2001.

Pöder, Andres. Kiriku liikmeskond vabanemisprotsessi osana. – *Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel*. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2011, 19.

Pädam, Tiit. The Porvoo Common Statement in Estonia. – *Apostolicity and Unity*. Editor Tjørnholm, Ola. Grand Rapids, Eerdmans, 2002, 67.

Rahvastiku loomulik iive Eestis. – *Eesti Entsüklopeedia*, http://entsyklopeedia.ee/artikkel/rahvastiku_loomulik_iive_eestis 23.02.2017

Rannut, Priit. Mälestuskilde iseseisvuse taastamise teekonnal. – *Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel*. Toim Velliste, Anne. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2011, 209-212.

Rommel, Atko. *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990: tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus*. Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis 24. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.

Rohtmets, Priit. „Praegusel ajal oleks võimalik ka mitu kandidaati” – peapiiskopi valimistest 1987. aastal. – *Kirik ja Teoloogia*, 14.11.2014 <http://kjt.ee/2014/11/praegusel-ajal-oleks-voimalik-ka-mitu-kandidaati-peapiiskopi-valimistest-1987-aastal/> 20.04.2017

Saard, Riho. Katoliiklik vagadusvool 1970. ja 1980. aastate eesti evangeelses luterlikus kirikus. *Usuteaduslik Ajakiri*, 1, 2012, 36-62.

Saard, Riho. *Tallinna vaim: peatükk XX sajandi Eesti karismaatilise liikumise aja- ja mõtteloost*. Tallinn, 2010.

Saard, Riho. Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni (Usuteaduse Instituudi) ajalugu: kronoloogia 1945–1992. – *EELK Usuteaduse Instituut 70: ajalugu ja tagasivaated*. Toim Saard, Riho. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2016.

Saard, Riho; **Ubaleht**, Katariina. Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni (Usuteaduse Instituudi) õppijaskond 1946–1991. – *EELK Usuteaduse Instituut 70: ajalugu ja tagasivaated*. Toim Saard, Riho. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2016, 90-98.

Salumäe, Tiit. Kiriku olemusse kuulub avalik tegevus. – *Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel*. Toim Velliste, Anne. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2011, 258.

Tööliste ja teenistujate keskmine rahaline kuupalk rahvamajandusharuti. – *Eesti NSV rahvamajandus 1980. aastal: statistika aastaraamat*. Tallinn, Eesti Raamat, 1981, 208.

Tiitus, Marko. Liturgiauendus XX sajandil. – *Liturgika*. Koost Soom, Kaido. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, 51-69.

Vihuri, Veiko. Leuenbergi konkordia. – *Documenta Oecumenica: kirik, ühiskond, misjon*. Koost Kaldur, Peeter; Kurg, Ingmar jt. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2006, 40-43.

Perioodika

Eesti NSV Ülemnõukogu presiidiumi seadlus 222 „Usukoondiste põhimääruse“ kinnitamise kohta. – *ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja* nr 19 (591), 13.05.1977, 403-409.

Haamer, Eenok. Peapiiskop Edgar Hark 100. – *Vooremaa*, 11.10.2008, <http://www.vooremaa.ee/peapiiskop-edgar-hark-100/> 20.04.2017

Kiivit, Jaan. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku olukorrast aastal 1989 (koos tagasisivaatega lähiminevikku). I–III osa. – *Eesti Kirik*: Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku häälekandja. Toronto, 1990, 3, 111-116; 4, 183-188; 1991, 1, 19-23.

Luhamets, Kristjan. Ülemkarjased aegade tuultes, 4. osa. – *Eesti Kirik*, 28.05.2014, <http://www.eestikirik.ee/ulemkarjased-aegade-tuultes-4-osa/> 20.04.2017

Peapiiskop A. Toominga introduksioon. – *Kodumaa*, 25 (500), 12.06.1968, 5.

Rahula, Esra. Sada aastat peapiiskop Edgar Hargi sünnist. – *Eesti Kirik*, <http://www.eestikirik.ee/sada-aastat-peapiiskop-edgar-hargi-sunnist/> 20.04.2017.

Sulbi, Raul. Pealtnägija: AIDSi-tervendaja osutus kirikuvargaks. *Postimees*, 15.10.2008 – <http://www.postimees.ee/41083/pealtnagija-aidsi-tervendaja-osutus-kirikuvargaks> 08.03.2017.

Käsikirjad

Luhamets, Kristjan. *EELK Usuteaduse Instituut 1946–1991*. Juhendaja Altnurme, Riho. Bakalaureusetöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2005.

Salumaa, Elmar. EELK õpetajate informatsioonipäevad: muljeid, märkmeid ja vastukajasid. – *Teoloogiline kogumik: artikleid, kirjutisi ja lühiuurimusi teoloogia ja kirikuelu valdkonnast XVIII*. Tallinn, detsember 1970.

Veebiallikad

Eesti kirik läbi aja: V Okupatsioonide ajal (1940–1991). – Eesti Evangeelne Luteri Kirik. <http://www.eelk.ee/et/kirik/ajalooperioodid/> 20.04.2017.

Kiriku ja koguduse ajalugu. – EELK Võru Katariina kogudus.
<http://www.eelk.ee/voru.katariina/> 02.05.2017.

Meenutame: Alfred Tooming. – Eesti luterlik tund. Intervjueerija Simson, Sirje, ERR eetris 09.10.1997. ERR audioarhiiv. <https://arhiiv.err.ee/vaata/eesti-luterlik-tund-eesti-luterlik-tund-meenutame-alfred-tooming/> 20.04.2017.

Suulised teated

Haamer, Eenok, suuline teade K. Puumets-Sõbrale, 17.04.2017.

Soone, Einar, suuline teade K. Puumets-Sõbrale, 28.03.2017.

ESTONIAN EVANGELICAL LUTHERAN CHURCH IN THE 1970s. SUMMARY

The current MA thesis explores the history of the Estonian Evangelical Lutheran Church in the 1970s, trying to find out to what extent the diminishing church life during the decade was caused by the state's religious policies, and how much by the internal problems of the church and/or leadership mistakes, and how life in church back then has shaped today's EELC.

By the beginning of the decade the number of donating members in church was less than 100 000, and by the end of the decade fell further by about 30 000, primarily because the members became old and died. The decrease in the church membership was an inevitable process, starting already during the previous decade, and this did not depend on the church leadership. However, the decline could have been less had the church tried to involve younger people more effectively. The young people's interest in religion at that time was evident in the charismatic awakening movement that really took off during that decade, and mainly gathered around free congregations. Unfortunately, the Lutheran Church was unable and unwilling to attract young people and open up to them. The modest rise in christenings starting from 1979 may have partly been caused by the awakening movement of the young, because some movement members probably later preferred traditional church to charismatic mode of piety.

One reason for the diminishing church life was a shortage of workforce, because the existing clergy was getting older and young people did not much wish to study theology. Thus, the situation prevailing in previous decades was unchanged, i.e. there were not enough clergymen and organists. The situation was slightly improved as the theology students were ordained and became the assistant clergy, plus some young people without secondary school education were nevertheless accepted at the institute. However, these methods always did not justify themselves, and failed to provide

qualified workforce. There were shortcomings also in the work of the Institute of Theology: the same lectures were delivered to all courses without the students having to master the necessary preliminary subjects first, and this system did not really advance the students.

The normal functioning of the church was hindered by being fragmented – due to the opposition of the authorities, it was not possible to convene the church council, organise information days for the clergy from all over the country and publish their own paper or journal. Several undertakings died out or failed because of differences of opinion and little enthusiasm for cooperation among the clergy themselves. Some undertakings failed because there was no able organiser, for example the partly failed process of renewing the agenda and the work of the Bible translation and hymn book committees. The presumption of the church government that such extensive work would be done without extra payment was also questionable.

The diminishing congregations did not make the economic situation of the church much worse, because the sum total of donations stayed relatively stable, probably thanks to increasing salaries, although growing expenses would have needed increasing donations as well. An acute problem for the church with an ageing clergy was the constant deficit of the pension fund.

Although the relations between the church and the state became more tense during the decade because the state wanted the church to change its constitution so that the clergy could not belong in the board of a congregation; there was criticism from the executive committees and the representative of the Council of Religious Affairs concerning the clergy's interference in a congregation's financial matters, and the law on religions passed in 1977, these did not bring about major changes. The church had managed to adapt to the Soviet religious policies, whereas the state was not too persistent in its demands. The repression of the authorities mainly concerned individual pastors and congregations, and not the church as a whole. Closing down three congregations was not the initiative of the council of religious affairs, but it happened because of economic difficulties of the congregations or mutual conflicts. In the second half of the decade,

the state was keen to increase respect for the church among the believers, as it was supposed to be a means of stopping the charismatic awakening movement.

The 1970s was a contradictory period in the life of EELC, when the church simultaneously faded and was renewed. Although the innovation process was slow and had setbacks, the processes that started back then have influenced today's church: the failed agenda changes updated the services linguistically, introducing such words and expressions into the language of creed as “surmavald”, “ihu ülestõusmine” and “üks kristlik kirik”, plus the expression “uus leping” in the Communion text, used to this day; the white alba adopted by the rebellious clergymen in the 1970s is now part of an EELC official outfit; communion at each service has become a normal part in church life; the work of the re-activated Bible translation commission led in 1987 to the publication of the new New Testament translation; the hymn book commission gathered in 1976 and in 1991 gave the church a new hymn book; for years now children can have communion in Estonia, but it was a new and exciting issue for the church in the 1970s.

The current research is by no means exhaustive. The history of EELC in the 1970s is waiting for new researchers who would place the processes examined here in a broader context, investigate the church life by congregations and deaneries, the informal work with children and young adults in church, take a closer look at the foreign relations of the church and relations with other confessions. For this kind of research, quite a large number of documents is available in the EELC Consistory archives and also in the archives of the representative of religious affairs in the National Archives of Estonia, many people are still alive who took part in church life back then and can share their recollections.

LISAD

Lisa 1. Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude infokoosolekute hommikuste sessioonide ettekannete nimekiri 1970–1973.³⁷⁵

- 04.11.1970 Edgar Hark, Eerik Hiisjärv „Luterliku Maailmaliidu 21.–26. aprillil 1970 toimunud vähemuskirikute konverentsi tööst“
- 17.02.1971 Elmar Salumaa „Sugupoolte vahekord sotsiaalse probleemina“
- 17.11.1971 Edgar Hark „Rahukonverentsidest ja rahukomisjoni tööst“
- 08.12.1971 Elmar Salumaa „Altarisakrament luterlikus käsituses“
- 22.03.1972 Vambola Pöder „Kaasaegne rahvusvaheline olukord“
- 17.05.1972 Edgar Hark „ERK Töökomitee sessioon 9–13. märtsil k.a New Delhis Indias“
- 18.10.1972 Alfred Tooming „Pilk Soome kirikuelust“
- 13.12.1972 Hillar Pöld „Lepingu Jumal ja lepingu inimene“
- 28.02.1973 Madis Oviir „Misjonär Evald Oviiri elust ja tegevusest“
- 11.04.1973 Ago Viljari „Kaasaegsest vaimulikust luulest“

³⁷⁵ EELKKA Konsistooriumi liikmete, praostide ja UI õppejõudude informatsiooniliste koosolekute protokollid 07.10.1970–1980.

EELK ÕPETAJATE INFORMATSIOONIPÄEVADE TÖÖKAVA

EELK Tallinna Jaani kirikus 2.juunist kuni 4.juunini 1970.a.

Toisipäeval, 2.juunil:

10.00 Registreerimine käärkambris

11.00-11.30 Avamine ja avapalvus - EELK Peapiiskop Alfred Tooming

11.30-12.30 Piiblitund - abipraost Herbert Kuurmo ✓

12.40-14.00 Uuemaid mõttesuundi evangeelses teoloogias - õp.mag. Elmar Salumaa ✓

V a h e a e g

16.00-18.00 Meie kiriku agendast ja piiblitõlke redigeerimisest - praost mag. Albert Soosaar

19.00-20.30 Jumalateenistus Jaani kirikus. Jutlustab õp.Johannes Siild, teenivad õp.Hartvig Helilaid ja praost ass. Erik Hiisjärvi

Kolmapäeval, 3.juunil:

10.00-10.30 Hommikupalvus - õp.mag. Jüri Kimmel

10.30-11.30 Piiblitund - aseõp. Armand Leimann ✓

11.40-14.00 Kirik ja kaasagne rahuliikumine - Peapiiskop Alfred Tooming

V a h e a e g

16.00-18.00 Kirikumuusikast - prof. Hugo Lepnurm ja praost emer. mag. August Arumäe

19.00-21.00 Jumalateenistus armulauaga Tallinna Toompea Kaarli Kirikus, jutlustab abipraost Aldur Parts. ✓ Pihikõne peab praost Martin Terasmaa

Neljapäeval, 4.juunil:

10.00-10.30 Hommikupalvus - praost Esra Rahula

10.30-11.30 Piiblitund - õp. Henn Unt ✓

11.40-12.40 Päevakohasaid mõtteid seoses usualase seadusandlusega - Usuasjade Volinik Meinhard Teder

12.50-13.40 Usuteaduse Instituudi õppetööst ja õppetöö perspektiividest - dekaan mag. Ago Viljari ✓

13.40-14.40 Kerra küsimusi - Peapiiskopi aset. praost Edgar Hark

14.40-15.00 Informatsioonipäevade lõpetamine ja lõpupalvus - Peapiiskop Alfred Tooming

--- 000 ---

³⁷⁶ EELKKA Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku õpetajate informatsioonipäevade materjalid 11.05.1970–20.06.1970.

Lisa 3. EELK annetajaliikmete ja ametitalituste ning sündide ja surmade statistika 1970–1980.³⁷⁷

Aasta	Liikmeid	Ristiti	Leeritati	Laulatati	Maeti	Armulaual	Sünnid Eestis	Surmad Eestis
1970	94332	885	494	254	5065	48392	21552	15186
1971	90785	891	589	267	4689	45798	22118	15038
1972	88944	846	557	247	4683	47637	21757	15520
1973	83781	949	590	259	4567	43520	21239	15573
1974	81225	727	593	231	4251	43593	21461	15393
1975	77375	756	585	239	4482	41081	21360	16572
1976	75042	643	579	223	4456	39553	21801	17351
1977	70443	617	543	205	4085	38415	21977	17094
1978	65425	622	481	171	4277	36612	21842	17812
1979	64074	758	544	212	4066	38330	21879	18062
1980	60733	712	654	242	3979	36920	22204	18199

Lisa 4. Konsistooriumi tulud ja kulud aastatel 1971–1978.³⁷⁸

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Tulud kokku	95951,77	96313,87	91708,04	91863,16	88491,01	92006,48	87277,06	102143,91
Kiriku-kassa	68493,93	68085,24	63868,64	63762,67	60298,75	63085,42	57434,18	63683,57
Pensiooni-kassa	19425	19345	19020	19065	18735	20122,50	21720,20	21132,51

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Kulud Kokku	83773,96	91647	92473,54	90415,96	104027,05	10086,88	10967,17	106498,65
Töö-tasud	11488,04	12663,42	14301,62	14517,27	15437,65	14874,03	14990,03	12811,50
Pensio-nid	20136,40	191978,08	20757,88	21697,66	23801,98	22874,21	24452,60	24675,08
UI	8824,66	12252,56	11706,03	12244,68	11312,68	11679,21	12292,29	11976,64

³⁷⁷ EELKKA Arvutabelid 1966–1974; Arvutabelid 1975–1980; EELK statistika 1946–2013, koostanud Reinvald, Ado EELK Konsistooriumi statistika põhjal; Rahvastiku loomulik iive Eestis. – Eesti Entsüklopeedia, http://entsyklopeedia.ee/artikkel/rahvastiku_loomulik_iive_eestis 23.02.2017.

³⁷⁸ EELKKA 1963–1975 aruanded ja eelarved; EELKKA 1976 aruanne ja 1977 eelarve; EELKKA 1978 aruanne ja 1979 eelarve.

Lisa 5. Tallinna kogudustes toimunud ametitalituste statistika 1975–1980.³⁷⁹

Aasta	Ristiti	Muutus (%)	Leeritati	Muutus (%)	Laulatati	Muutus (%)
1975	108	-	137	-	77	-
1976	114	+6	115	-16	66	-14
1977	116	+2	132	+15	74	+12
1978	112	-3	110	-17	57	-23
1979	146	+30	154	+40	73	+28
1980	120	-8	161	+5	70	-4

³⁷⁹ EELKKA Arvutabelid 1966–1974.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kaire Puumets-Sõber,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 1970. aastatel“, mille juhendaja on prof Riho Altnurme,
 - 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 04.05.2017